

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem
Kaposvári Campus
Tanító Szak

**A KATOLIKUS ISKOLARENDSZER MEGÚJULÁSA AZ ELLENREFORMÁCIÓ
IDEJÉN**

Belső konzulens:	Dr. Belovári Anita adjunktus
Készítette:	Péter Mónika GET0S1 levelező tagozat
Intézet/Tanszék:	Neveléstudományi Intézet

Kaposvár
2023.

Tartalom

1. Bevezetés.....	3
2. Fogalmi megalapozás és szakirodalmi kitekintés (ellenreformáció, katolikus megújulás, barokk)	5
2.1. Ellenreformáció vagy katolikus megújulás?.....	5
2.2. A barokk fogalma	6
2.3. Szakirodalmi kitekintés	7
3. A tridenti zsinat	10
3.1. A katolikus iskolarendszer jellemzői a tridenti zsinat előtt.....	10
3.2. A zsinat indokoltsága, célkitűzései.....	14
3.3. A zsinat rendelkezései a gyakorlatban, hatása az iskolarendszerre.....	16
4. Loyolai Szent Ignác és a jezsuita rend	19
4.1. A rendalapító és a rend (történeti áttekintés).....	19
4.2. A jezsuita iskolarendszer	21
5. Katolikus iskolarendszer Magyarországon az ellenreformáció idején.....	25
5.1. Oláh Miklós érsek iskolaszervező tevékenysége.....	25
5.2. Pázmány Péter jelentősége	27
5.3. A 16-17. századi iskolarendszer jellemzői	29
6. Összegzés	34
Felhasznált irodalom	36

1. Bevezetés

Dolgozatom tárgya, a katolikus egyház szerepe a neveléstörténetben a reformáció és ellenreformáció idején máig hatóan fontos változásokat jelent a didaktika fejlődésében. Az eddigi kutatások fókuszában azonban – amellet, hogy az elemzők rávilágítottak már számos fontos tényre, folyamatra a témában – inkább csak a felekezeti küzdelmek, illetve az ellenreformáció és a korabeli iskolaalapítások közötti összefüggések vizsgálata állt. Ez a megközelítés például figyelmen kívül hagyta a 16. század egyik legfontosabb – a társadalomtörténet szempontjából is releváns – eseményének, a Tridenti zsinatnak a didaktika tudományára gyakorolt hatásának elemzését. Dolgozatomban tehát mind a zsinati döntések, mind a jezsuita rend tevékenységének ilyen szempontú vizsgálatát fontosnak tartom.

Kétségtelen tény, hogy a Konstantini fordulat¹ óta (eltekintve a korántsem kevésbé problematikus kérdéseket felvető 1054-es kelet-nyugati egyházszakadástól) egy és osztatlan európai keresztény egyházban olyan visszafordíthatatlan folyamatokat indított el a 16. századi reformáció, melyre a pápai egyházszervezetnek hathatós és előremutató válaszokat kellett találnia és kiviteleznie. Dolgozatomban célom ezt az egyháztörténeti folyamatot oly módon bemutatni, hogy hivatkozva és értelmezve az eddig a tárgyban közölt tanulmányokat rámutatok olyan – az eddigi diskurzusban kevésbé megvilágított – összefüggésekre, mely által a téma részletesebb elemzése válik lehetővé. Gondolok itt elsősorban az ellenreformáció hatására az európai, illetve a magyar neveléstörténetre, amely összefüggés-rendszer meglátásom szerint még tartalmaz vizsgálandó területeket.

A tudományos diskurzus a katolikus egyháznak a reformációra adott válaszlépéseit ellenreformációként és katolikus megújulásként egyaránt megnevezi, ezért érdemes ezeket a fogalmakat tisztázni, illetve elválasztani egymástól. Az augsburgi vallásbékétől (birodalmi gyűlés, amelynek 1555. szeptember 29-i határozata, a lutheránus vallást a katolikussal egyenjogúvá tette) a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békéig tartó korszakot hagyományosan a történelemtudomány ellenreformációnak nevezi, és alatta „a protestánsná lett országoknak és alattvalóknak a katolikus egyházba való erőszakos” (Diós 2013) visszatérítését érti. Az ellenreformáció fogalmáról tehát akaratlanul is a katolikus egyházi erőszakra asszociálhatunk, pedig a korszak „képlete” ennél jóval árnyaltabb megközelítést igényel. A korszak felekezeti küzdelmeinek közepette az egymással szemben álló egyházak „mindegyike a maga iskolájában a nemesen elgondolt keresztény vallás-erkölcsös nevelésben látta az iskolai

¹ Ezalatt a történelemtudomány hagyományosan azt a változást érti, amikor az addig a Római Birodalomban üldözött kereszténységet a császár birodalmi államvallássá emelte.

munka legfontosabb feladatát. Ennek a kornak iskolái a szó legszorosabb értelmében a keresztény vallás és erkölcs nevelő iskolái akartak elsősorban lenni, és mint vallásos nevelőiskolák, valóban tiszteletreméltó és derekas nevelői munkát is végeztek.” (Balassa 1993, 451)

Dolgozatomban ezért célom, hogy olyan perspektívából is rávilágítsak a barokk korszak katolikus egyházának a neveléstörténetre gyakorolt hatására, hogy kimutassam a felekezeti küzdelmek és az európai didaktikai gyakorlat fejlődésének összefüggéseit. A korszak vizsgálatának ez a megközelítése ugyanis még számos újszerű értelmezést tesz lehetővé, egyben relevánssá teszi a tárgyalt témát a tudományos diskurzusban.

2. Fogalmi megalapozás és szakirodalmi kitekintés (ellenreformáció, katolikus megújulás, barokk)

Mielőtt a tárgyalt korszak művelődés- és egyháztörténetét, a barokk kori katolikus iskolarendszer jellemzőit, illetve a tridenti zsinat és a jezsuita rend szerepét megvizsgáljuk az európai neveléstörténetben, szükséges, hogy tisztázzunk néhány alapvető fogalmat.

2.1. Ellenreformáció vagy katolikus megújulás?

Az 1517-ben – Luther színrelépésével – kezdődő protestáns egyházszakadás nem az első a megújulás vágyát megfogalmazó válságjelenség volt a keresztény egyház történetében. „Az egyház válságának tapasztalata és a megújulás (avagy az eredethez való visszatérés) vágya, úgy tűnik, végigkíséri a katolikus egyház történetét.” (Gárdonyi 2019, 1) – jegyzi meg Gárdonyi Máté, majd hozzáteszi: „megírható lenne a reformjavaslatok története kezdve Pál apostol szeretethimnuszával, mint a korinthusi egyház krízisére ajánlott megoldással, azokig a mai teológiai munkákig, amelyek tudós szerzői saját szakterületük (bibliai exegézis, dogmatika, vallásszociológia) érvrendszerét felhasználva tesznek javaslatokat az egyház megújulására.” (Gárdonyi 2019, 1)

Ahogy már a Bevezetőben is utaltunk rá, a korszak elnevezése a tudományos diskurzusban kettős, ugyanis egyenlő mértékben találkozhatunk a katolikus megújulás és az ellenreformáció fogalmakkal. Utóbbi megnevezés talán azért nem elfogadható a katolikus egyház számára, mert önmagában csupán a reformációval szembeni fellépést jelenti – figyelmen kívül hagyva a korszakra jellemző katolikus egyházi és dogmatikai reformok sorozatát –, és másodlagos jelentésében erőszakos jelleget sugall. Kétségtelen tény, hogy erőszak jellemezte a reformáció korát, csak hogy a protestáns és a katolikus oldalon egyforma intenzitással. Gondoljunk például a protestáns Angliára, mellyel kapcsolatban joggal jegyzi meg Simon Callow, hogy „VI. Eduárd (1547–1553) trónra lépésével megkezdődött az anglikán egyházra való áttérés. >>Tudor tálibok<< valóságos seregei járták a vidéket, szétzúzva a szentképeket és összetörve az oltárokat. Az ellenállást brutálisan elfojtották.” (Callow 2014, 112)

A katolikus egyháztörténet tehát az ellenreformáció helyett inkább használja a katolikus megújulás fogalmát, rámutatva arra, hogy a tárgyalt korszakban az erőszakos térítéssel szemben egyházi szempontból fontosabb a szervezeti, teológiai és erkölcsi megújulás. Ez a reformáció ellenében kibontakozó törekvés ugyanis előmozdítójává vált azoknak „a 16. századi vallási és

kulturális változásoknak, amelyek együttesen teremtették meg a modern európai kultúrát.” (Varga 2019, 115) A fogalomhasználat kérdéses voltával kapcsolatban jegyzi meg Péter Katalin, hogy „egyetlen szempontból, az időbeliség tekintetében van közmegegyezés. Vagyis abban, hogy először a protestáns reformáció ment végbe, majd utána következett valami, amit a kutatók a >>katolikus reformáció<< vagy a >>katolikus reform<< vagy a >>katolikus megújulás<<, esetleg az >>ellenreformáció<< névvel illetnek.” (Péter 1989, 72) Az azonban biztos, hogy a katolikus egyházban mindez a tridenti zsinattal vette kezdetét.

A protestantizmus a puritán elvekkel, illetve az írásra alapozott racionális hittel nyerte meg a híveket. A katolikus egyházban – főleg a jezsuita rend tevékenységének köszönhetően – szintén elterjedt ez a szemlélet az iskolarendszer megreformálásában, de kezdetben Luther és Kálvin fellépésének ellentételezéseként a „katolikus megújódás kétirányú volt: egyrészt teológiai-valláserkölcsi, másrészt egyházszerkezeti-fegyelmi jellegű. (...) a katolikus megújódás vonzerejét Loyola és társai [értsd: a jezsuita rend] a szenvedélyes, rajongó hittel, az érzelmek és a fantázia létjogosultságának visszaadásával, egyszóval a barokk szellemiség kibontakoztatásával teremtették meg.” (Gergely 1982, 215)

2.2. A barokk fogalma

A barokk fogalom² magyarázata dolgozatomban szempontjából azért fontos, mert a korabeli katolikus egyház nevelésméletében is számos eszmei esetben megfigyelhető a barokk elvek érvényesülése (pl. Loyolai Szent Ignác műveiben) A barokk szó egy korstílust jelöl a művészettörténetben. Ez a korstílus nem azonos időben³ váltotta fel a reneszánsz kultúrát az egyes országokban, „de jórészt az egész európai kultúrában a 16. század végétől a 18. század elejéig a művészetet jellemezte. Az egyházi művelődéstörténetben a barokk szorosan összekapcsolódik a protestantizmussal és az ellenreformációval. Az irodalmi barokk leginkább talán a magyar nyelvterületen érzékeltette kulturális hatásait.” (Farkas 2018, 50) Barokk stílusban – a barokk művészeti elvek szerint – írták a korszak protestáns reformátorai és katolikus hitszónokai vitairataikat, leveleiket, értekezéseiket és szónoklataikat. De ugyanez a stílus a meghatározó a 17. és 18. századi és liturgikus szövegekben (egyházi énekekben, imádságokban és prédikációkban) is. Ráadásul természetesen nem korlátozódott ez a korstílus

² Francia szó (baroque), jelentése: *excentrikus, bizarr* (más magyarázatok szerint portugál eredetű – barocco – jelentése: szabálytalan). A fogalom nyilvánvalóan csak a korszak egyik jellemzőjére utal, a művészetekben uralkodóvá váló túlzott díszítettségre, amely később – a kései barokk, vagy rokokó korszakban – esztétikai szempontból öncélúvá vált.

³ Amíg például a 16. század végén Balassi Bálint (1554-1594) költészete még a reneszánsz korstílushoz sorolandó, a spanyol Cervantes (1547-1616) Don Quijote című regénye viszont már barokk műalkotás.

a katolikus felekezeti alkotók munkáira, a protestáns (református, evangélikus és unitárius) szerzők műveire ugyanúgy jellemző, mint például Pázmány Péter írásaira.

„A protestantizmus centruma ebben az időben az Erdélyi Fejedelemség, amely a szabad vallásgyakorlat biztosításával⁴ elsősorban a protestáns egyházaknak kedvezett.” (Farkas 2018, 50) Témánk szempontjából is jelentősnek tekinthetjük a korabeli erdélyi prédikátorok barokk stílusú munkáit, mivel azokból kiolvashatóak a protestáns egyházak nevelési elvei. Ilyen prédikátorok/írók például Szenci Molnár Albert (1574-1634) vagy Thordai János (?–1636), „a kolozsvári unitáriusok 1620 táján megélnékvált szellemi életének egyik legjelentősebb szereplője” (Farkas 2011, 17) Az ő munkásságuk nem csupán a protestáns egyháztörténet, hanem az európai és magyar neveléstörténet szempontjából is fontos. Összességében leszögezhető, hogy a katolikus barokk irodalom egyrészt szorosan összefügg az ellenreformáció történetével, másrészt pedig ugyanennyire releváns a katolikus neveléstörténet, illetve a 17. és 18. századi iskolarendszer jellemzőinek szempontjából.

2.3. Szakirodalmi kitekintés

Elmondható, hogy vizsgált tárgyammal, a katolikus iskolarendszer megújulásával az ellenreformáció idején, illetve annak történelmi, egyház- és neveléstörténeti aspektusaival, összefüggéseivel már számos tanulmány szerzője foglalkozott, ezért itt csak azon munkákra kívánok hivatkozni, amelyek szorosabban kapcsolódnak a szakdolgozatomban tárgyalt neveléstörténeti korszakhoz. Az egyház nevelési feladatai természetesen az ókortól kezdve egyértelműen szabályozottak voltak a klérus számára, és mint minden szabályozás, visszavezethetőek az Evangéliumokban lefektetett krisztusi tanításhoz (pl. Mt 28, 19).⁵ A római katolikus egyház saját egyházjogi eszközeivel is igyekezett mindig az oktató-nevelői tevékenységet szabályozni. „Maga az egyházi törvénykönyv is világosan megfogalmazza az Egyháznak eme jogát, amikor a következőképp rendelkezik: *Singulari ratione officium et ius educandi spectat ad Ecclesiam, cui divinitus missio concredita est homines adiuvari, ut ad christianae vitae plenitudinem pervenire valeant. Animarum pastoribus officium est omnia disponendi, ut educatione catholica omnes fideles fruantur.*”⁶ (Bejan 2021, 14)

⁴ Az 1568. január 6–13. napjaiban Tordán tartott országgyűlés a fejedelem, János Zsigmond (1540-1571) valláspolitikájának szellemében kihirdette a lelkiismeret- és vallásszabadság törvényét.

⁵ „Menjetek tehát, és tegyetek tanítvánnyá minden népet” (Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Budapest: Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2011. 4. kiadás

⁶ CIC 794. c., 1-2.§, in AAS (II) 75 (1983) 145.: „A nevelés feladata és joga különösképpen megilleti az egyházat, mert isteni küldetése van arra, hogy az embereket a keresztény élet teljességének elérésére segítse. A lelkipásztorok feladata mindent megtenni, hogy az összes hívők katolikus nevelésben részesüljenek.”

Célszerű először megállapítanunk, hogy a katolikus iskolarendszer megújulása szorosan összekapcsolódik 17. és 18. században a katolikus egyháznak a reformáció terjedésére adott társadalmi válaszreakcióival, ilyen módon a barokk művészet- és művelődéstörténeti korszak elveivel, európai viszonylatban a tridenti zsinat reformintézkedéseivel, valamint Loyolai Szent Ignác, illetve az általa alapított Jezsuita rend tevékenységével, magyar viszonylatban pedig Pázmány Péter püspök az iskolaalapításokra is kiterjedő egyházfői rendeleteivel. Tárgyalt témában tehát az elsődlegesen feldolgozott szakirodalom a fentebb felsorolt tárgyköröket fókuszba állító tanulmányokat jelentheti.

Elsőként Gárdonyi Mátét emelem ki, aki írásában Jedin téziseire hivatkozva (Jedin 1946) állapítja meg a katolikus reform/katolikus megújulás, illetve az ellenreformáció fogalomhasználatáról, hogy „a két kifejezés a kor katolikus törekvéseinek két oldalát világítja meg (...) a katolikus reform az egyház magába szállása (Selbstbesinnung), önreflexiója, mondhatni lelkiismeretvizsgálata volt, ráeszmélése a katolikus életideálra a belső megújulás (innere Erneuerung) révén, amely megteremtette az előfeltételeit az ellenreformációnak, vagyis az egyház (elsősorban teológiai jellegű!) önvédelmének, önérvényesítésének (Selbstbehauptung), önazonossága visszaszerzésének a protestantizmussal szemben.” (Gárdonyi 2019, 6) Hozzátehetjük, hogy a zsinat reformintézkedésinek átvitelére a gyakorlatba szükség volt olyan személyiségekre, mint Szent Ignác vagy Pázmány Péter.

A tridenti zsinat mindenképp – bár nem előzmények nélküli – sarokpontja a katolikus megújulás intézményi folyamatainak beleértve a kora újkori katolikus iskolarendszer kiépülését is. „A tridenti zsinat, amely 1545-1563 között három szakaszban végezte munkáját, eredményes volt: jelezte a katolikus megújulás korszakának kezdetét; leküzdötte a reformáció okozta válságot; segítette az alapvető reformok indítását.” (Gergely, Kardos, Rottler 1997, 70) – jegyzi meg könyvében Gergely Jenő; hozzátéve azonban, hogy a „zsinati határozatok kihirdetése, és még inkább a zsinati szellem elterjedése, országonként eltérő – évtizedekre elhúzódó – időben történt.” (Gergely, Kardos, Rottler 1997, 71)

A zsinati intézkedések gyakorlatba történő átültetéséhez nagyban hozzájárult a jezsuita rend tevékenysége – mondhatjuk – világszerte. Ennek okairól számos tanulmány született már, itt most a jezsuiták egyházszerkezeti és társadalmi hatásait legjobban megragadó összegzése miatt Bernhard Zsigmondot idézem, aki szerint a rend „az egyház letéteményébe helyezett katolikus hitelveken kívül semmi különöset sem vesz föl szellemébe; de a krisztusi tant úgy öleli fel egészében, hogy az evangéliumi tökéletesség magaslatáig sürgeti azokat. (...) a szigorú *engedelmesség* a legkiemelkedőbb jellemvonása (...) [továbbá jellemzi] a pápához, a

szentszékhez való odaadó ragaszkodás (...) A rend célja legrövidebben kifejezve: az emberek megszentelődése” (Bernhard 1913, 16-20)

A jezsuiták legkarizmatikusabb, és pozíciójánál fogva a katolikus megújulás – és ezzel karöltve a korabeli katolikus iskolarendszer megreformálásának – legeredményesebb alakja Magyarországon kétségkívül Pázmány Péter esztergomi érsek volt. Munkásságának jellemzése megkerülhetetlen nemcsak az ellenreformáció, hanem a magyar neveléstörténet szempontjából is, ugyanis a „Pázmány Péter vezette ellenreformáció nyomán a katolikus egyház fokozatosan feltámadt. (...) [Pázmány] nem engedett Magyarországon teret az erőszaknak. Prédikációkkal, személyes beszélgetésekkel hódította vissza a híveket a katolikus egyházba” (Péter 1991, 76) Ezeken felül pedig relevánsak iskolaalapításai is, amelyek közül kiemelkedik a nagyszombati egyetem. „Amikor Pázmány Péter 1635 május 12-én Pozsonyban a nagyszombati egyetem (*Universitas Studiorum*) alapítólevelét aláírta, olyasfélét tett, mint a boltozat zárókövét nagy gonddal behelyező tudós kőfaragók. Amint a zárókő a legmagasabban helyezkedik el, és egybefogja a boltozat részeit, úgy áll az *universitas* Pázmány előző alapításai fölött, azokat nem szervezetileg, hanem szellemi téren átfogva és beteljesítve.” (Török 2000, 121) – fejti ki könyvében Török József.

Az itt vázolt folyamatokról és elméleti-fogalmi kérdésekről – mind a katolikus megújulás kontra ellenreformáció kérdéséről, mind a tridenti zsinat, valamint a jezsuita rend, illetve Pázmány Péter tevékenységének összefüggéseiről, hatásairól a neveléstörténetre – részletesebben szót ejtek szakdolgozatom alábbi fejezeteiben.

3. A tridenti zsinat

A 16. század közepén katolikus egyház válasza a reformáció okozta kihívásokra a tridenti zsinat volt, mellette három ülésszaka az ellenreformáció, illetve a katolikus megújulás kezdetét is jelentette (Kéri 1996) Az egyház tizenkilencedik egyetemes zsinatát⁷ III. Pál pápa (1534-1549) hívta össze 1545-ben.

3.1. A katolikus iskolarendszer jellemzői a tridenti zsinat előtt

A tridenti zsinatot megelőzően a középkori iskolarendszert kizárólag a keresztény egyház tartotta fent és működtette. Az egyházi iskolák feladata a középkor századaiban kizárólag a klerikusképzés⁸ volt, amely azt jelentette, hogy a különböző típusú iskolákban (lásd alább részletezve) az egyházi rend tagjait képezték, úgynevezett világi képzés a középkorban – tágabb értelemben a tridenti zsinat előtt – tehát nem létezett. A klerikusképzés végső soron arra irányult, hogy az egyház és az államszervezet számára különböző szinten képzett férfiakat biztosítson, vagyis ez nem pusztán a papképzést jelentette, hanem az egyházi rend – a papok és szerzetesek – tanítása mellett a jog, az államügyek területén is jártas értelmiség képzését is. Ebből következik, hogy az iskolákból kikerülő egyházi értelmiségi réteg tagjai nem csak egyházi feladatokat láttak el, hanem lényegében ők voltak a középkori értelmiség: királyok tanácsadói, diplomaták, oklevél-kiállítók. A korabeli társadalomban számos jogi, politikai, összességében minden olyan feladatot ők láttak el, amelyhez a latin nyelv ismerete szükséges volt.

A középkorban az első oktatási modell Nagy Károly frank király uralkodásának idején alakult ki (742-814). Az oktatási koncepció – mai értelemben véve komplex köznevelési program – voltaképpen korának nagy tekintélyű tudósához, Alkuin (730-804) nevéhez fűződik. Alkuin programja szerint „iskolai oktatást-nevelést adtak az egyházi rendbe lépő ifjak, illetőleg az e pályára készülő gyermekek részére. A püspökségek és kolostorok előljáróit iskolák megszervezésére kötelezték, hogy hozzáértő klerikusokat képezzenek az egyházi és állami feladatok elvégzésére, a különféle posztok betöltésére.” (Mészáros 2000, 12) A középkori iskolarendszer felépítésében fontos szerepe volt a szerzetesi rendházaknak, ezért Alkuin mellett ki kell emelnünk a bencés rend kolostoraiban folyó oktatási-nevelési tevékenységet. A bencés

⁷ Trienti, illetve trentói zsinatnak egyaránt nevezi a történelemtudomány, de a magyar nyelvben a tridenti elnevezés vált elterjedté.

⁸ klérus (lat.) = papság

rend kolostorai a VI. századtól behálózták ugyan egész Nyugat-Európát, a köznevelési struktúrában azonban – zár közösségi körülményeik miatt – nem mutattak akkora társadalmi lefedettséget, mint a Nagy Károly uralkodásának idején kialakult iskolarendszer.

Három iskolatípust tudunk megkülönböztetni már a koraközépkortól. Az első a már Szent Benedek munkásságából eredeztethető kolostori iskola, melyben az egyházi rendbe lépő férfiak közül nem csak a szerzetesi fogadalmat tévő tanulhattak, ugyanis a kolostori iskola általában két részből állt: egy ún. belső iskolából a szerzetesnek készülő fiatalok számára és egy külsőből a világiaknak. Ugyan nem sokat tudunk a kolostori iskolák tananyagáról, de kétségtelen, hogy a középkori latin nyelvű műveltség, a keresztény dogmatika és Bibliaismeret, valamint az egyházi énekek megtanulása alkothatta a tanterv gerincét. Hogy az oktatás mellett a nevelés is fontos szempont volt, arról a rendalapító *Regulájából* tájékozódhatunk: „A negyvenes böjt napjaiban mindenki egy könyvet kap a könyvtárból, melyet elejétől végig el kell olvasnia. A nagyböjt elején kell a könyveket kiosztani. Mindenekelőtt azonban egy-két öregebb testvért kell kirendelni, hogy járják körül a monostort azokban az órákban, mikor az olvasás ideje van, s vigyázzanak, nincsen-e esetleg a testvérek között lustálkodó, aki jobban szereti a pihenést vagy a tereferét, mint a buzgó olvasást, amivel nemcsak magának árt, hanem másokat is feltartóztat.” (Fináczy 1926, 106-107)

A második középkori iskolatípus a káptalani iskola volt. Ezeket az intézményeket a püspöki és érseki székhelyeken – de más nagyvárosokban is – működő káptalanok működtették. A káptalanok lényegében a püspökségek és érsekségek ügyintézői és iskolafenntartói feladatkörrel ellátott közintézményei voltak, élükön a káptalant vezető kanonokkal, a préposttal. Elmondható, hogy a középkor évszázadaiban káptalani iskolákból kerültek ki későbbi püspökök, érsekek, de világi tanácsadók, diplomaták is. Hogy mélyebben átlássuk, mit és hogyan tanítottak középkori káptalani iskolákban, érdemes idéznünk a nagyváradi káptalani iskola „tanrendjéből” (Mészáros 2003, 345):

„És hogy a tanítás rendjét is megszabjuk, szükséges, hogy iskolánk vezetőtanára – kivéve az énekgyakorlás számára lefoglalt napokat, valamint az ünnepeket, amelyekről joggal rendelkeztek úgy főpásztoraink, hogy ünnepélyesen az Isten és szentjei tiszteletére kell szentelnünk – *az év minden napján tartson előadást az iskolások számára szükséges latin nyelvtudományokból*, a diákok általános befogadóképességét figyelembe véve.

Majd pedig, ha lehetséges, akkor rögtön utána vagy pedig délben az érettebbeknek és tanultabbaknak a *logikát* adja elő, másoknak pedig a *nyelvtani szabályokat* magyarázza és e növendékek elméjébe gondosan vesse be azokat.

A délutáni és a kora esti zsoltosma között, vagy ez számára alkalmasabbnak látszik, foglalkozzanak a *névszóragozással*, hogy a gyermekek alkalmasak legyenek a latin nyelv megértésére és helyes használatára.

Nem látszik szükségesnek, hogy a költői műveket is a rendes előadások keretében tárgyalják, mivel az említett tanulmányokban kiművelt növendékek maguktól vagy kevés segítséggel azok jelentését és mondanivalóját úgyis könnyen fel tudják fogni.

Ezekén túl azonban nem akarjuk megkötni a vezetőtanár kezét abban, hogy növendékeinek ő maga, vagy más – megfelelő órában – az énekoktatásra rendelt napokon vagy az ünnepnapokon *filozófiai tantárgyakból vagy más tudományzakokból* előadásokat tartson, ha járatos ezekben s előadásukra alkalmas is.”⁹ [kurzív az idézetben]

A falvakban és városokban élő alsóbb társadalmi rendbe tartozó lakosok számára jött létre a harmadik iskolatípus, a plébániai iskola. Tanterve lényegében abból állt, hogy a helybeli, tanulásra fogékony fiatalokat a helyi plébános meghatározott módon felkészítse a későbbi esetleges papi hivatásra. A papnevelés tehát az oktatás központi jellegét adta, mindazonáltal kijelenthető, hogy a középkori oktatási intézmények (kolostori, káptalani és plébániai iskolák) olyan az egyházi és a világi feladatokra egyaránt felkészítő iskolák voltak, melyekben nem folyt szorosan véve teológiai (hittani) nevelés. A hitre nevelés színtere a középkorban ugyanis maga a templom volt. (Mészáros 2000)

A középkori oktatás-nevelés a tridenti zsinatig gyakorlatilag egy kezdetben kettő, majd a 12-13. századtól (véltetően a skolasztika¹⁰ és az arab tudományok európai elterjedésétől kezdve) egy három lépcsőre osztható rendszert alkotott. Eszerint az alsófokú iskolás ismereteket a *lectura* és a *cantus* elsajátítása jelentette. A *lectura* nem csak az olvasás megtanulását jelentette, tartalmába tartozott a latin írás (betűk és számok), az egyszerűbb latin nyelvtani szabályok, a papi hivatáshoz szükséges latin szókincs, valamint a latin nyelvű vallásos memoriterek megtanulása. A *cantus* jelentette a liturgia, valamint a fontosabb egyházi énekek elsajátítását. Az oktatási rendszer második fokozatát a komplex alaptudományok jelentették: a grammatika, a dictamen és a compotus. A *grammatica* tartalmazta a teljes latin nyelvtan ismeretét, beleértve a nyelvtani és helyesírási szabályokat, valamint a helyes kiejtés és a latin nyelvtudomány elsajátítását is. A dictamen tulajdonképpen a szövegalkotás tudományát jelentette. Magában foglalta a latin fogalmazási szabályokat, az alapvető jogi

⁹ Mészáros István fordítása (Forrás: Bunyitai Vince: A váradi káptalan legrégibb statútumai. Nagyvárad, 1886. 95-97. p.

¹⁰ Skolasztika: „(a lat. schola, 'iskola' szóból): a 9-15. század iskolákhoz kapcsolódó filozófiája és teológiája (philosophia scholastica és theologia scholastica). - Az iskolák egységes vezetése mellett a filozófiában is bizonyos egyöntetűség alakult ki, ami elsősorban a tudományos formát határozta meg, amennyiben szigorúan megkövetelte az arisztotelészi dialektika szabályainak betartását, de tartalmi tekintetben is szellemi közösséget teremtett az iskolákban.” (Diós 2013)

ismereteket (az oklevelek helyes megírásának érdekében), valamint az érvelés, a lírai és prózai stílus, a verstan és a zeneelmélet ismeretét. A computus tárgya tágabb értelemben a természettudomány volt. E tárgy keretében a tanulók matematikai, csillagászati és geometriai számításokat végeztek, alapvető földrajzi és biológiai ismereteket sajátítottak el. Ahogy fentebb már utaltam rá, a didaktikai rendszer harmadik lépcsője csak a 12-13. századtól figyelhető meg. Ez azt jelentette, hogy főleg a nevesebb nyugat-európai kolostori és káptalani iskolákban megjelentek a megelőző két fokozatból kiemelt, speciális tudományterületek, mint tárgyak: a philosophia-theologia, a decreta és a medicina. Ezek megjelenése indokolta később az universitas (egyetem) elkülönülését az iskolarendszerben. A philosophia-theologia a bölcsészettudományi és teológiai, a decreta a jogtudományi, a medicina pedig az orvostudományi karok megjelenését tette indokolttá. Jól kivehető, hogy ez a középkori egyház által működtetett hármas rendszer gyakorlatilag egy máig fennálló elemi (lectura, cantus), középfokú (grammatica, dictamen, computus) és felsőfokú (philosophia-theologia, decreta, medicina) tanulmányi rendszerként értelmezhető.

A kolostori és káptalani iskolákban három alapvető tankönyvből tanultak a növendékek. Az alsófokú képzésben tanulók latin nyelvtankönyve a *Donatus* volt. Ez a könyv egy a 4. században élt (nem keresztény) római tudós, Aelius Donatus neve alatt fennmaradt írás volt, amely tartalmazta a latin névszó- és igeragozást, valamint a latin alaktani/szótani ismereteket. A teljes latin nyelvtant a grammatica tárgy keretében a *Priscianust* használva tanulhatták meg a növendékek az 5-6. század fordulóján élt konstantinápolyi nyelvtanár, Priscianus Caesariensis művéből (a könyv teljes címe: *Institutionum grammaticarum libri XVIII.*). Ez a könyv az alaktan/szótan mellett tárgyalta a mondatant, a stilisztikát és a retorikát is. Az alap- és középfokon használatos volt még a *Cato*. Ez a könyvnek a szerzője ismeretlen, a címe Marcus Porcius Cato, egy az ókori Rómában ismert filozófus nevére utal, és életbölcességeket, erkölcsi igazságokat megfogalmazó mondásokat tartalmaz (összesen százötvenet). Az olvasás elsajátítására is használták ugyan az alpfokú képzésben, de alkalmazása arra is utal, hogy a tudás átadása mellett a középkori iskolákban nagy hangsúlyt fektettek az erkölcsi nevelésre.

Összegezhető, hogy „a plébániai, kolostori, káptalani, szerzetesi (összességében egyházi) iskolák megalapozták egyrészt az egyének, másrészt az Egyház erkölcsi, szellemi, vallási fejlődését, amely előtt új utak, lehetőségek nyíltak.” (Bejan 2021, 19) A tridenti zsinatot megelőzően is megfigyelhetők tehát a katolikus iskolarendszer reformtörekvései. Gondoljunk csak Rotterdami Erasmus munkásságára. A reformtörekvésekben kiemelkedő szerepet játszott a humanizmus eszméje. Jól tükrözi ezt az itáliai püspök, Jacopo Sadoletto (1477-

1547) neveléstana. Sadoleto (Carpentras [Avignon] püspöke 1517-től) munkássága (életműve, illetve szervező tevékenysége) egyházpolitikai, teológiai és pedagógiai szempontból is jelentős. 1533-ban jelent meg egyik legfontosabb pedagógiai írása, a *De liberis recte instituendis* (A gyermekek helyes neveléséről), amiben az unokaöccsével folytatott párbeszéd formájában fejti ki a nevelésről alkotott elképzeléseit. Írásának első részében az erkölcsi-vallásos nevelésről vall, a másodikban pedig főleg az értelmi nevelésről. (Pukánszky 1996)

A katolikus nevelés megújulásának igénye az elmélet mellett természetesen megjelent a gyakorlatban is. Kezdetben a Loyolai Szent Ignác által alapított Jezsuita rend (részletesebben ld. alább), majd más szerzetesrendek is bevezettek iskoláikban modern didaktikai módszereket. „A katolikus megújulás reformmunkálataiban az új szellemű katolikus nevelés és szemléletmód kialakításában a *jezsuiták* és a *kapucinus* szerzetesek mellett további vallási társaságok és szerzetesrendek is jelentős szerepet vállaltak. Ezek közt időben is elsők voltak a *theatinusok*, akik elsődlegesen az egyházi rend, a klérus reformjára törekedtek, továbbá lelki gondozói tevékenységük során jelentős szerepük volt az árva, elhagyott gyermekek gondozásában, de nápolyi rendházukban nemesi származású gyermekek nevelésével is foglalkoztak. A rendet *Caraffa* theatei (innen származik az elnevezésük) püspök, a későbbi *IV. Pál* pápa alapította. Tevékenységüket elsősorban Itáliában német és spanyol földön, továbbá Portugália városaiban fejtették ki.” (Csóka 1940, 122)

3.2. A zsinat indokoltsága, célkitűzései

Bár minden fél – Európa katolikus uralkodói, a püspökök, a pápa – tudatában volt annak, hogy a zsinat mind a reformációra adandó egyházügyi válaszlépések kidolgozása, mind a hatékony egyházfegyelmi törvények megalkotása miatt szükségszerű és sürgős, mégis a hosszas előkészületek mellett politikai érdekek és ellenérdekek is akadályozták gyors összehívását. A zsinatot már VII. Kelemen pápa össze kívánta hívni. Az 1529. évi speyeri és az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűléseken is sürgették a zsinat összehívását a püspökök (utóbbiról azt jelentették a pápának, hogy mindenki úgy vélekedik, a zsinat volna a helyes lépés (Melichár 1932), de ő 1534. szeptember 25-én meghalt, utódja, III. Pál pedig pápaságának kezdetén még nem vélte úgy, hogy Luther tanai egy egyetemes zsinat összehívását tennék szükségessé. A francia-német érdekellentét is nagyban hátráltatta a pápát, aki „70 éves életkora dacára Nizzába ment, hogy a viszálykodó [német] császár és a francia király között fegyverszünetet létesítsen” (Melichár 1932, 126) De még ez a fordított Canossa-járás sem volt elegendő, ugyanis mindkét uralkodó ekkor, 1538-ban még a zsinat ellen érvelt. Nehezen bár,

de „a trienti zsinat, mely a protestánsoknak nem is lett kihirdetve, végre az 1545. évi dec. 13-án volt megnyitható, melyen az elnöklő három kardinálison kívül még mindig csak egy bíbornok volt jelen, a főpapok közül is csak négy érsek, 21 püspök és öt rendvezérfőnök vett azon részt; a szerzetesrendek, valamint a hit- és kánonjogtudósok nagyobb számban voltak képviselve.” (Melichár 1932, 127) Ilyen körülmények között – mondhatni – isteni csoda, hogy a zsinat három ülőszakán a tanácskozó atyák olyan határozatokat tudtak hozni, amelyek az elkövetkezendő évszázadokban nagyban hozzájárultak az egyetemes egyház megújulásához.

Az első ülőszakon – amely 1545-től 1547-ig zajlott – határozat született a Kinyilatkoztatás forrásairól (hit, Biblia, Szent hagyomány), arról, hogy mi szükséges az üdvözüléshez (hit, jócselekedet), az egyház által elfogadott hét szentségről, az áteredő bűnről (a határozat szerint a keresztség szentsége eltörli), a szimónia, azaz az egyházi javadalmak halmozásának visszaszorításáról, valamint a püspöki kötelességekről. Ezt a rövid ülőszakot – melyet a járvány szakított meg – 1551-ben követte a második, amelyen határozatot hoztak a tanácskozó atyák a gyónás szentségének fontosságáról, valamint Jézus tényleges jelenvalóságáról a kenyér és/vagy a bor színe alatt az Oltáriszentségben. Miután a második ülőszak 1554-ben újra megszakadt, a zsinati atyák csak 1562-ben gyűltek össze újra. Érdekes, hogy ezen a harmadik, legrövidebb ülőszakon hozták meg a legtöbb katolikus egyházügyi határozatot (a korábbi határozatok inkább dogmatikai/erkölcszociológiai szempontból voltak fontosak). Döntés született arról, hogy a szentmise tényleges megjelenítése Jézus keresztdozatának, a házasság szentsége pedig szent és felbonthatatlan (ezzel összefüggésben határozatott hozott a zsinat a kötelező anyakönyvezésről). Ezen túlmenően – összhangban a szimónia visszaszorításával – kötelezték a püspököket, hogy folyamatosan tartózkodjanak saját egyházmegyéjükben, alapítsanak szemináriumot a kispapok teológiai és bibliaismereti képzésére, valamint kötelezték a plébánosokat vasárnapi és ünnepnapra prédikálásra. Végül az „1563. évi december 4-iki záróülést a négy elnöklő kardinálison kívül még két bíbornok, három patriarcha, 25 érsek, 166 püspök, hét apát s hét rendvezérfőnök, valamint 19 prokurátor írta alá.” (Melichár 1932, 127) A záróülés aláíróinak száma és rangja azért hangsúlyozandó, mert amint véget ért a tridenti zsinat, mind katolikus, mind protestáns részről érkeztek olyan vádak, amelyek annak egyetemességét – ezáltal pedig határozatainak legitimitását – cáfolták. *„Miféle eredményt mutathatott fel az a zsinat, melyben a szavazatokat számuk szerint, nem pedig jelentőségük szerint mérlegelték? (...) nap nap után láthattuk azt, hogy éhenkórász, szegény püspökök, nagyjából még pelyhes állú s dözsöléstől tönkretett ifjoncok szállongtak Trientbe, akik fel voltak bérelve arra, hogy mindenben a pápa akarata szerint szavazzanak”* – írja bíráló hangnemben Dudich András akkori esztergomi kanonok II. Miksa császárhoz intézett

levelében, majd a zsinat érdemeit azért felmutatva hozzáteszi, hogy „*minden intézkedés emberi volt, melyek a pápák féktelen és igazán szégyenletes uralmának a megvédelmezésére irányultak*” (Kálvin 1909, 191-192) Ha ezt egy katolikus zsinati atya írta, képzelhetjük, mennyire volt elítélő a véleménye a protestánsoknak. Jól összegzi mindezt – egyaránt rámutatva a zsinat pozitív és negatív hatásaira – Varga Szabolcs: a „trienti vagy trentói zsinat a kortársak szemében eredménytelennek bizonyult, a középkori zsinatokhoz képest jelentéktelen helyen (a német-római császárság legdélebbi városában), rendkívül vontatottan, több éves kihagyásokkal működött. Az eredetileg kitűzött célt, vagyis a nyugati kereszténység szakadását nem tudta megakadályozni, a résztvevők csekély száma, valamint itáliai és spanyol túlsúlya miatt még az egyetemességét is meg lehet kérdőjelezni. Ennek ellenére az egyik legnagyobb hatást gyakorolta az egyház életére, és határozatai évszázadokon át meghatározták a katolikus felekezet tanítását, intézményes struktúráit és mindennapjait.” (Varga 2019, 115) A tridenti zsinat céljával és következményeivel kapcsolatosan érdemes még idézni Nemes György tanulmányát, aki szerint „a zsinat nem is tűzhette ki célul az Egyház egységének helyreállítását. Célja tehát a reformáció által megtámadott hitigazságok pontos megfogalmazása volt, valamint az egyházi fegyelemmel kapcsolatos hibák kijavítása. A zsinat hangvétele tehát nem volt önkritikus, a munkája és az eredménye viszont igen. A dogmák pontos megfogalmazása, valamint az egyházfegyelemmel kapcsolatos bajok kijavítása az Egyháznak teljes mértékben hasznára vált, a zsinat meghozta az áhított megújulást.” (Nemes 2009, 89)

3.3. A zsinat rendelkezései a gyakorlatban, hatása az iskolarendszerre

A fentebb írtakból látható, hogy a zsinat a katolikus egyház megújulásának szempontjából betöltötte ugyan szerepét, de számos kérdést hagyott nyitva például az iskolarendszerre vonatkozóan. Nem rendezte például a korábban káptalani iskolaként működő, de vezetőik által református vagy evangélikus intézményekké lett iskolák helyzetét (tulajdonképpen a katolikus egyház lemondott róluk). A zsinati atyák nem foglalkoztak továbbá a tanrend vagy a tankönyv-állomány megreformálásával sem (kivéve a papnevelés kérdését). Mindezek ellenére a tridenti zsinat eredményes volt abban az értelemben, hogy jelezte a katolikus megújulás kezdetét, és enyhített a reformáció okozta válságon, valamint segítette a későbbi reformok elterjedését (Gergely, Kardos, Rottler 1997) Bár mindezzel kapcsolatban Gergely Jenő megjegyzi: „A zsinati határozatok kihirdetése, és még inkább a zsinati szellem elterjedése, országonként eltérő – évtizedekre elhúzódó – időben történt.” (Gergely, Kardos, Rottler 1997, 71)

A tridenti 1562-1563-as ülésszakán, 1563 őszén döntöttek a zsinati atyák a papnevelés megreformálásáról. Ez az első látásra csak a klerikusok oktatását célzó reformintézkedés természetesen – főleg a jezsuita rend tevékenységének köszönhetően – kihatott a katolikus iskolarendszer egészére. A rendelkezés kimondta, „hogya – megváltoztatva fél évezredes kereteit – ezután mindegyik érseknek és püspöknek papnevelő intézetet kell szerveznie saját székhelyén, hogy egyházmegyéje számára új szervezeti keretek között, korszerűen összeállított tananyaggal megfelelő lelkeségű és tudású világi papokat neveljen-képezzen. Megváltozott ily módon a régi szokás: ezután a papnevelő intézetek növendékei már korábbi alap- és középszintű tanulmányaikat befejezett, kellő korú fiatalokból kerültek ki.” (Mészáros 2000, 98)

A zsinati rendelkezések végrehajtásának biztosítására a katolikus egyház felállított egy minden országban jelentős egyházhivatali hatáskörrel bíró szervezetet, a Zsinati Kongregációt. Ez a szervezet természetesen az adott ország prímása alá is tartozott, de hatáskörét tekintve túl is mutatott rajta: közvetlenül a pápai állam rendelkezéseit volt hivatott betartatni az adott állam katolikus egyházi intézményeiben. „A római központ mellett a Zsinati Kongregáció egyházat megújító tevékenysége elsősorban az egyre szélesedő nunciatúra-hálózaton alapult. A nunciosok a pápa követei, akiket a Szentszék küld az egyes államokba, illetve más vallású államokon belüli katolikus területekre. Amellett tehát, hogy pápai nagykövetek, a nunciosok a helyi egyházak elöljárói is: fontos szerep hárult rájuk abban is, hogy mind az adott állam, mind a helyi püspökségek elfogadják és gyakorlattá tegyék a trienti határozatokat.” (Moisset 2012, 249) Magyarországon – mint alább olvasható – Pázmány Péter esztergomi érseki, bíborosi, prímási és pápai nunciusi (!) jogköröket birtokolva tudta hatékonyan ellátni egyházfői szerepe mellett a magyar katolikus iskolarendszer megújításának ügyét, melynek betetőzése a nagyszombati jezsuita kollégium egyetemmé szervezése 1635-ben.

A rendelkezések minél inkább át lettek ültetve a gyakorlatba, annál inkább vált jellemzővé a tridenti szemlélet az alsó papság köreiben is. Ez a szemléleti változás eredményezett egyfajta neveléstörténeti vonatkozású változást is az egyház életében. A papság zöme ráébredt, hogy a hívók „tudatlansága”, azaz a katolikus egyházhoz való tartozás evidenciaként és nem megalapozott tudásra épülő elhatározásként való felfogása rengeteg embert szakított el a katolikus egyháztól. A papság tehát rájött, hogy minél több társadalmi réteghez juttatja el az elemi tudást, annál jobbat tesz egyházának. Ez a felismerés vezetett el többek között ahhoz az 1560-as nagyszombati zsinati határozathoz, amely elrendelte az ország első népiskolájának megalapítását. Az országos zsinaton Oláh Miklós esztergomi érsek elnökölt, és a határozattal olyan iskolatípust honosított meg, amely 1848-ig meghatározó eleme

volt a magyar iskolarendszernek, és jellegénél, tanrendjénél fogva (lásd lentebb) a későbbi általános iskolai alsó tagozatnak az elődjeként tekinthetünk rá.

Érdemes kitérni rá, hogy a tridenti zsinat szellemisége a már létező káptalani iskolára és városi plébániai iskolára épülő intézményrendszer tanrendjét sem hagyta változatlanul. Ennek egyértelmű „vesztesei” azok a kanonokok lettek, akik korábban, mint a káptalani iskolák vezetői, nem voltak a helyi püspök alá rendelve, ezért gyakran visszaéltek hatalmukkal, és nem foglalkoztak szakszerűen az iskola működtetésével. A tridenti zsinat után azonban az egyházon belül a kanonokok is a Zsinati Kongregáció, és helyi vezetőjének, a pápai nunciusnak az utasításait voltak kénytelenek végrehajtani, amely tény egyértelműen az iskolarendszer minőségi és mennyiségi fejlődésével járt. „A XV-XVI. század fordulóján a tananyag kibővült, modernizálódott, humanista hatások megjelenése is kimutatható benne.” (Pusztai 2004, 66) Tény, hogy a reformáció és az ellenreformáció idején „az a művelődési eszmény, melynek teremtő ereje (...) az iskolát katolikus és protestáns részen egyaránt felépítette, ihlette és belső életében kialakította, két forrásból vette erejét és értékét: a kereszténységből és a humanizmusból.” (Balassa 1993, 451)

XIII. Gergely pápasága alatt (1572-1585) már maradéktalanul érvényesülhettek azok a katolikus oktatásra (papnevelésre és világi iskolákra vonatkozó) szemléleti jellemzők, amelyek következményeként létrejött a jezsuita iskolarendszer a gimnáziumtól az egyetemig terjedően. „A katolikus restauráció ügyét XIII. Gergely kétségtelenül a szigorú és alapos egyházi oktatás centrális megszervezésével vitte leginkább előre. Az általa szervezett római egyetem, a *Gregoriana* vezetését a jezsuitákra bízta.” (Gergely 1982, 227) Az egyetem mellé a pápa olyan kollégiumokat is alapított, melyekben a különböző országok növendékei külön-külön kerültek elhelyezésre. Ilyen formában szervezte újjá és bízta a jezsuita rendre 1569-ben XIII. Gergely az 1552-ben alapított *Collegium Germanicum*ot, majd több nemzetnek is létre hozva hasonló intézményeket a sort 1579-ben a *Collegium Hungaricum* zárta, melyet a pápa 1580-ban összevont a *Collegium Germanicum*mal.

4. Loyolai Szent Ignác és a jezsuita rend

„Loyolai Szent Ignác élete és működése szervesen beleilleszkedik az egyháznak és a XVI. század kultúrájának történetébe” (Rahner 2006, 21) Alakja tehát nemcsak az ellenreformáció, a katolikus megújulás szempontjából releváns. A jezsuita rend alapítójának munkássága ugyanis napjainkig terjedően meghatározó a neveléstudományban, illetve az etikában, éppen ezért itt csak szűkebben – az ellenreformációban betöltött szerepére koncentrálni – vázolom tevékenységét.

4.1. A rendalapító és a rend (történeti áttekintés)

A jezsuita rendet a baszk származású Loyolai Szent Ignác (1491-1556) alapította társaival 1539-ben. Életét és hatását a katolikus megújulásra és iskolarendszerre alább még részletezzük, itt röviden csak azt szögezzük le, hogy a jezsuita rend olyan fogalmat jelent a korszakban, amely egyaránt hat a nevelés- az egyház-, illetve a kultúratörténetre.

„A Loyolai Ignác által alapított jezsuita rend a katolikus egyház megújulásának legfőbb támasza volt.” (Kéri 1996, 7) A rend¹¹ „egyik legfontosabb tevékenysége az oktatás terén nyilvánult meg, számos iskolát, egyetemet alapítottak, különösen nagy hangsúlyt fektettek a nevelésre.” (Vincze 2009, 3) Mivel a XVI. századi Európa a vallási megosztottság mellett is jelentős politikai és társadalmi problémákkal szembesült, „elmondhatjuk, hogy a Jézus Társasága egy változó, állandó mozgásban lévő, folyamatos kihívásokkal és veszélyekkel teli, több dimenzióban is széttördelt világban jött létre.” (Pulinka 2015, 38) A rend tagjai a hívők felé – ellentétben a reformáció szabadságelvű szellemiségével – a feltétlen engedelmességet hirdették, mint az üdvözüléshez vezető teológiai szempontból is megalapozott legfontosabb erényt.

Loyolai Szent Ignác (1491-1556) egy baszk nemesi családból származott. Családja egyike volt „azoknak a baszk családoknak, amelyek címet akasztottak házuk kapujára, hogy könnyebben igazolják az életükben napirenden lévő gonosztetteket” (Rahner 2006, 22) Kezdetben az „ifjú Ignác inkább fegvergyakorlatokban és a katonáskodásban találta örömét, mint a tudományos önképzésben” (Gyenis 1935, 5) Fiatal éveiben tehát nem részesülhetett abban a nevelésben, amely későbbi személyiségét meghatározta. „A fiatal Ignác életét háborúk, tivornyák, kalandozások tették ki. Egy (akkoriban megszokott) örökösödési háborúban azonban

¹¹ A jezsuita rend első tagjait Oláh Miklós esztergomi prímás telepítette le Magyarországon, Nagyszombaton 1561-ben (bár a jezsuiták 1567-ben kivonultak az országból, mert senki sem tudott fenntartásukról gondoskodni).

halálosan megsebesül. Az ebből való csodálatos gyógyulás indít el egy olyan belső folyamatot benne, amely végül megtéréshez, szerzetesi élethez vezet a korábban rakoncátlan baszk fiataalt (31 éves ekkor).” (Pulinka 2015, 38) Loyolai Ignác pappá szentelése előtt Barcelona mellett egy kis városkában, Manresaban töltött tíz hónapot, ahol koldulással tartotta el magát, és közben az imádságnak szentelte mindennapjait, miközben misztikus Isten-élményeket élt át. Lelki folyamatait lejegyezte egy füzetbe, melyből később – átdolgozva, kibővítve – megírja a *Lelkigyakorlatokat*. Loyolai Szent Ignác a *Lelkigyakorlatokban* „a Lélek útján való vándorlást négy hétre osztja fel. Az első héten az alapok lerakása után találkozom Teremtőmmel, és elfogadom magam, mint >>szeretett bűnöst<<. A második hét alatt találkozom Krisztussal, Urammal és példaképemmel, Jézus életét szemlélem, hogy >>őt jobban megismerjem, szeressem és kövessem<<. Így jutok el az Isten akarata szerinti életválasztáshoz. A harmadik hetet szemlélődő, szerető együttlétben töltöm a szenvedő és az értünk meghaló Jézussal. A negyedik héten a feltámadt Krisztust szemlélem. Az utolsó lelkigyakorlat a >>Szemlélődés a szeretet elnyerésére<< a mindennapi élet misztikájába vezet.” (Nemes 2008, 5) „A tíz hónap lelki elmélyedés végén Barcelona, Alcalá, majd Salamanca egyetemei következnek, s a sort Párizs zárja. Itt, Párizsban néhány kollégiumi társával megismerteti ezeket a gyakorlatokat, annak szellemében élnek együtt, majd 1538-ban a Montmartre-on fogadalmat tesznek, hűségesküt a pápának, s végül 1539-ben megalapítják a Jézus Társaságát.” (Pulinka 2015, 38) Ignácot és társait „Krisztus helytartója kegyesen fogadta (...) csak a rendnek végleges megszervezése és hivatalos, kánonjogi megalakulása volt még hátra.” (Bernhard 1913, 9)

A rend működésére a legnagyobb hatást az alapító után Claudio Acquaviva tette, akinek a jezsuiták első olasz származású generálisaként (1581-ben választották meg) számos nehézséggel kellett szembesülnie. Nagy erővel kezdett ezért a rend megújításába, mivel „a lelkiélet színvonalatlan és hiányos mivolta, valamint a külső apostoli feladatok terhe és kísértései között lényegében a jezsuiták szerzetesi identitása került veszélybe a XVI. század végére.” (Bartók 2015, 90)

Mialatt Acquaviva volt a generális, világszerte jelentőssé vált a jezsuita rend oktató-nevelő tevékenysége. A tanítás az 1599-ben véglegesített iskolaszabályzat szerint (*Ratio Studiorum*) folyt a jezsuiták által fenntartott intézményekben, melyek nemcsak Európában, hanem az újvilágban, Afrikában és Latin-Amerikában is elterjedtek. „Az iskolákban központi tanterv és követelményrendszer alapján folyt a tanítás, melynek eredményét vizsgákon mérték. Állandó volt a diákok számonkérése, versenyeztetése, önképzőkörök és vitakörök tették teljessé a rendszert. A protestáns iskoláktól eltérően, melyek szervezetileg egységes egészet alkottak, a jezsuita iskolákban jól elkülönült az alap-, közép- és felső szint. A jezsuiták igyekeztek

megszervezni a tanárképzést, ami a protestáns felekezetek oktatáspolitikájára a 19. századig nem volt jellemző.” (Kéri 1996, 7) A *Ratio Studiorum* amellett, hogy a katolikus egyház válasza volt a protestáns pedagógia szigorú erkölcsi normáira, egyben világtantervnek is minősült, amely „meghatározta a katolikus iskolák szervezetét és műveltséganyagát. (...) hiszen a nem papi pályára készülő, világi katolikus értelmiségiek számára az akadémia bölcséleti tagozatának elvégzése jelentették tanulmányaik betetőzését, a kor általános műveltségének megszerzését, ugyanakkor a papi hivatást választók számára lehetőség kínálkozott a további szakképzés megszerzésére, a speciális tanulmányokat jelentő felső szint elvégzésére.” (Albert 2011, 38-39) Összességében kijelenthető, hogy a 17. század derekára a jezsuita oktatási rendszer olyan mértékben elterjedt Európában és a világ számos más részén (pl. Dél-Amerika), hogy hatása nemcsak a katolikus egyházban lett jelentős, hanem általában véve az egész koraújkori oktatási rendszerre. (O'Malley 2014)

4.2. A jezsuita iskolarendszer

A harmadik fejezetben már utaltunk rá, hogy a Tridenti zsinat előtt is jelentkezett a katolikus egyházban az iskolarendszer, a nevelés megújulásának elméleti és gyakorlati igénye. A folyamat nagyobb lendületet kétségkívül a jezsuita rend tevékenységével vett. „A katolikus reneszánsz legfőbb segítőjévé az 1534-ben alapított jezsuita szerzetesrend lett. Céljuk az volt, hogy – a pápai hatalom feltétlen támaszaként – visszahódítsák a katolikus egyháztól eltávolodott tömegeket.” (Szántó 1988, 119) Ennek érdekében azonban a legfontosabb eszköznek nem az erőszakra épülő rekatolizációt tartották elsősorban, hanem egy hatékony iskolarendszert és a hozzá tartozó tanrendet kidolgozva olyan művelt katolikusok kinevelését, akik a belátás módszerét alkalmazva tudják a híveket a katolikus egyház keretébe visszahódítani.

A jezsuita rend az alapító szándéka szerint már a kezdetektől az oktatás-nevelés módszereiben látta a katolikus megújulás elsődleges keretrendszerét, ezért volt kitűzött cél mindenütt, ahol a rend tevékenykedett, az iskolák minél szélesebb körű alapítása vagy átvétele. Ehhez természetesen az európai katolikus uralkodók szinte mindegyikével aktív és jó kapcsolatot ápoltak a rend vezetői annak érdekében, hogy cserébe az adott ország politikai vezetése minél nagyobb mértékű anyagi és társadalmi támogatást biztosítson a jezsuita iskolarendszer működtetésében. A rend oktatásszervező módszerei közé tartozott az is, hogy „a jezsuita tanárok néhány évig oktattak csupán ugyanazon a helyen, aztán valamelyik másik iskolába küldte őket a rend. Távoli kisvárosok iskoláiba is jutottak így elsőrendű professzorok,

jó emléket és gyakran még kiváló tankönyveket is hagyva maguk után, no meg a könyvek nyomtatásához szükséges nyomdát.” (Varga – Vekardi 1985, 270) A rend tevékenységének hatékonysága mögött az is állt, „hogya a reformáció elméleti és módszertani tapasztalatait, sikereit a katolikus egyház számára adaptálták.” (Gergely 1982, 216) Az adaptáció lényege voltaképpen három alapelv elsajátítását és módszeres alkalmazását jelentette: „1. a nép nyelvén való prédikálás és gyóntatás; 2. a nép nyelvén folytatott irodalmi tevékenység (barokk iskoladramák, művészetek terjesztése); 3. az ifjúság nevelése.” (Gergely 1982, 216) Ezen elvek alkalmazásával a jezsuita rend hamar a reformátorok hatékony alternatívájává, tanítórenddé fejlődött. A minél modernebb pedagógiai elvek alkalmazásával, az osztályok bevezetésével, a nemzeti nyelven folyó tanítással, a nyelvművelő irodalmi tevékenységgel és a – szegények számára ingyenes – népiskolai oktatás elterjesztésével tevékenységük révén tömegek számára vált elérhetővé az ismeretszerzés, a tanulás lehetősége a katolikus egyház felügyeletében. „A pedagógiai tevékenység másik iránya az uralkodó osztály gyermekeinek nevelése volt, egyfajta elitképzést végeztek.” (Gergely 1982, 216) Ez az elitképzés természetesen azért volt jelentős az európai neveléstörténetben, mert felgyorsította az újkori egyetemek elterjedését. Ebbe a folyamatba illeszthető például Pázmány Péter érsek egyetemalapítása is Nagyszombatban 1635-ben.

Magyarországon legelsőként Oláh Miklós érsek hívta a rend képviselőit, és Nagyszombatban rendházat és iskolát is alapíttatott általuk (lásd részletesebben alább), aztán Nagyszombat után az Erdélyi Fejedelemség területén is sikerült kiterjedt oktatótevékenységüket terjeszteni Báthory István fejedelemnek köszönhetően, aki először Lengyelországból hívott jezsuitákat, majd ezt követően már a királyi Magyarország területéről magyar nyelvű rendtagok is megjelentek, „akik közül kiemelkedett a Rómát is megjáró Szántó István. Egész Erdélyt beutazta, működése fő színhelye Várad volt. (...) A jezsuiták 1581-ben Kolozsvárott telepedtek meg, és működésük központja ez a város lett. A következő évben (1582) maga a pápa, XIII. Gergely hagyta jóvá itteni egyetemük megalapítását.” (Török 2000, 120) Ez a kolozsvári „egyetem” a nagyszombatihoz hasonlóan sajnos valójában nem volt igazi *universitas* (egyetem): a *schola minor*-t – az alapfokú iskolát – és a *schola maior*-t – a mai értelemben vett gimnáziumot – foglalta magában. Az intézmény – egyben a jezsuiták jelenléte – sajnos nem volt hosszú életű a városban. A fejedelem, Báthory István halála (1586), és az ugyanebben az évben a városban pusztító pestisjárvány megpecsételte a rend tagjainak sorsát: „két év múlva a protestáns többségű erdélyi országgyűlés Medgyesen kimondta a jezsuiták száműzését” (Török 2000, 120), amit csak 1695-ben vontak vissza az erdélyi rendek egy újabb, ezúttal Gyulafehérváron tartott országgyűlésen.

A tridenti zsinat törekvéseivel összhangban a jezsuita rend célja az volt, hogy a korábbi századokra jellemző több tagozatot (iskolatípust) magában foglaló középkori intézmények helyett strukturáltabb, saját funkciójú önálló iskolatípusokat hozzanak létre, melyekben az egyes szintek jól elkülöníthetők legyenek, a növendékek felkészültségéhez és kompetenciáihoz jobban igazodó tananyag-rendszerek és didaktikai módszerek terjedjenek el. Megjegyzendő, hogy a korábbi káptalani iskolákból protestáns kollégiumokká és líceumokká vált intézményekben a református és evangélikus egyházak oktatói megtartották a középkori struktúrát még több évtizedig, vagyis ezekben az iskolákban az alsó és közép szintek nem különültek el oly mértékben, mint a jezsuiták intézményeiben. A jezsuiták másik célja a egységesebb képzési struktúra, vagyis a centralizált tananyag-rendszer kidolgozása volt annak érdekében, hogy a rend által fenntartott és működtetett iskolákban világszerte ugyanaz a tanrend érvényesüljön (természetesen bizonyos fokú szakmai teret biztosítva az egyes oktatók számára a helyi kulturális viszonyok figyelembe vételével). Ennek érdekében 1586-ban a jezsuiták tanügyi szakemberei a rend római központjában megalkották az első centrális tanendetet, amelyet 1591-ben kinyomtatnak és elküldtek tanulmányozás és kipróbálás céljából az összes jezsuita intézménybe. Ezután 1599-ben az összesített véleményeket is beépítve nyomtatják ki Rómában azt az első központi tanmenetet, a *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*-t (A Jézus Társaságának [Jezsuita Rendnek] tanulmányi rendszere és arra vonatkozó útmutatása), amely voltaképpen az egyház által működtetett korábbi európai iskolarendszer átalakításának reformprogramját, egy új iskola- és tananyag-rendszer és a hozzá tartozó didaktikai módszereket tartalmazta.¹² A rend központjában, Rómában még 1599 után is kérték és várták a javító véleményeket, hozzászólásokat az iskolák vezetőitől, ezért csak 1616-ban véglegesítették a dokumentumot. Jelentősége abban áll, hogy amíg a középkorban egészen a 16. század végéig az egyes iskolák maguk határozták meg a tanított tananyagot és a hozzá tartozó módszereket, addig az „1599-i Ratio Studiorum volt az első, amely iskolák sokaságát foglalta egységes rendszerbe mind szerkezetükben, mind tananyagukban. Ez volt az iskolatörténet első központi tanterve, amelyet kötelező volt követni az összes, e dokumentum kiadójának illetékessége alá eső iskola.” (Mészáros 2000, 103)

A jezsuita iskolák célja elsősorban egy olyan új katolikus értelmiség kinevelése volt, amely egyrészt enyhíteni volt hivatott a protestáns egyházakba áttért klerikusok miatti paphiányt, másrészt a protestáns egyházak tanaival szemben sikeresen tudta megvédeni a katolikus hitelveket. Ennek érdekében a jezsuita iskolarendszer csak a közép és felső szintű

¹² Lukács László (szerk.): Monumenta paedagogica Societatis Jesu. V—VII. kötet: Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu. 1586., 1591., 1599. Róma, 1986.

oktatási intézményekből állt, az alsóbb társadalmi rétegek számára létrehozott népiskolai rendszert nem a jezsuita rend, hanem az egyházmegyék működtették. Ilyen módon a jezsuita rend által alapított iskolarendszer összetevői a következők voltak: 1. gimnázium; 2. akadémiai felső tagozat. A gimnáziumba az egyházmegyei népiskola vagy – a nemesi származású fiúk esetében – a családi magántanító négyéves képzése után kerültek a fiatal növendékek, tehát jobbra tíz évesen az anyanyelvi olvasás és írás, valamint az alapvető számolás elsajátítása után (ez felel meg tulajdonképpen a mai általános iskolai alsó tagozatnak). Jellemzően tizenhat éves korukig latin nyelvtant, poétikát és retorikát, valamint meghatározott klasszikus szerzők műveit tanulták a gimnáziumi tanulók, de mindemellett fontos tantárgy volt a matematika és a geometria is. Megjegyzendő, hogy a gimnáziumi oktatásban a jezsuiták már a 7. század elején bevezették a későbbi osztályzáshoz hasonló értékelési rendszert. Eszerint az osztályok legjobb tanulói voltak az *eminensek*, a rangsorban őket követték a *prima classis* minősítésűek, majd következtek az első, a második és a harmadik rendbe tartozó növendékek. Emellett a diákoknak minden nap volt házi feladatuk, melyet a tanulók a szigorú hierarchia alapján egymásnak ellenőriztek. A gimnáziumi képzés utolsó két évét *humanitas*-nak is nevezték, ugyanis ekkor mélyedtek el leginkább a növendékek az ókori görög és római szerzők (főleg Cicero, Ovidius, Catullus, Tibullus, Propertius és Vergilius) műveiben, valamint részletesen elsajátították a gyakorlatban is a retorikát Arisztotelész latinra fordított könyvei és Cyprianus Suarez jezsuita tanár erre vonatkozó kézikönyvéből. Az akadémiai felső tagozat már a szaktudományokat jelentette, ahol főleg teológiát és metafizikát tanítottak.

Összességében kijelenthető, hogy egész Európában – így a három részre szakadt Magyarország területén is a jezsuiták „voltak azok, akik az egyházi nevelés élén álltak – mondhatni –, és akik, mint igazi nevelői szakértők tevékenykedtek, akiknek az volt a céljuk, hogy a vallásos tömegeket visszavezessék az egyházi közösségbe.” (Bejan 2021, 27)

5. Katolikus iskolarendszer Magyarországon az ellenreformáció idején

A XVI-XVII. században kialakuló új katolikus iskolarendszer lényege, „hogyan intézmények, egymásra épülő modul-sorozatából – népiskolákból, gimnáziumokból, akadémiákból és a csúcson álló egyetemekből – alakul ki az országos oktatási-nevelési hálózat. A változás célja tehát ez: a több tagozatot egyetlen intézményben egyesítő korábbi középkori iskolatípusok helyett a rendszer saját funkciójú külön önálló iskola-intézményekben működött (azt a szerkezetet teremtve meg, amely lényegében azóta is, ma is funkcionál).” (Mészáros 2000, 102)

5.1. Oláh Miklós érsek iskolaszervező tevékenysége

Oláh Miklós (1493-1568) Hunyadi János húgának, Hunyadi Máriának gyermekeként a kor szokásainak megfelelően (mint az ország egyik leggazdagabb főúri családjában született gyermek) magas szintű egyházi és tudományos képzésben részesült, fiatalon II. Ulászló udvarában nevelkedett. A nagyváradi káptalani iskola elvégzése után (1505-1512) hamar megtalálták az udvari politikai és egyházi tisztségek: kezdetben II. Lajos király özvegyének, Habsburg Mária királynénak a magántitkára (1535-1537), majd 1542-től pécsi, később esztergomi kanonok, végül 1553-tól haláláig esztergomi érsek. Ez utóbbi minőségében betöltötte Habsburg I. Ferdinánd király mellett a kancellári, valamint Hont vármegye főispáni tisztségét is. Érseksége éppen a tridenti zsinat idejére esik, ezért nem véletlen, hogy Oláh Miklós „megyei és nemzeti zsinatain, vizitációin erélyesen és tervszerűen szerez érvényt a trienti rendelkezéseknek mind tanbeli, mind egyházfegyelmi és szertartási vonatkozásban.” (Révész 1993, 426)

Oláh Miklós érseki rezidenciáját kénytelen volt Nagyszombatban berendezni, mivel Esztergomot 1543-ban megszállta a török. Egyik legelső intézkedésének keretében újjá szervezte a városban korábban már működő káptalani iskolát. A városi magisztrátussal és a káptallal kötött megállapodása 1544. január 1-jén lépett életbe. (Mészáros 2000) Azért is volt jelentős oktatástörténeti szempontból ez a megállapodás, mert rendelkezése alapján a városi plébániai és a káptalani – vagyis a középkorra jellemző oktatási rendszer alsó- és középfoka – egyesült élén az iskolarektorral. A megállapodás szerint „az iskolarektor legfőbb feladata: sajátíttassa el a latin grammatikát, (...) Ez után a költőket kell magyarázni – folytatódik a szabályzat –: Vergiliust, Horatiust, Ovidiust (kivéve néhány szemérmetlen művét), Terentiust; a szónokok közül Cicerót, Quintilianust; a történetírók közül Titus Liviuszt,

Sallustiust, Julius Caesar *Commentarii* című művét.” (Horváth 1988, 53) A szabályzat egyébként kitért arra is, hogy a latin auktorokon kívül a növendékeknek tanulniuk kell logikát, retorikát és számolást is, és egyfajta tantervként volt értelmezhető, amely szabályozta még azt is, hogy a „tanulók előrehaladásuk szerint kapják hetente könnyebb-nehezebb írásbeli feladataikat: adott témára kell szónoki beszédet fogalmazni vagy levelet szerkeszteni, költeményt írni. Ezzel vált teljessé a gimnáziumi tagozat tananyaga.” (Horváth 1988, 53) Mai értelemben vett „gimnáziumnak” (középiskolának) mindez azért tekinthető, mert tanterve a középkorra jellemző *schola minor* szint tantervén túlmenően tartalmazott anyagrészeket a magasabb szintből, a *schola maior*-ból is (főleg a klasszikus szerzők műveinek olvasása, elemzése és a retorika területén). Meg kell említenünk, hogy természetesen külön leírja a szabályzat az alapiskola nevelőinek, a *segédtanítóknak* (praeceptor) és az énektanároknak a feladatait. Összességében ez a városi plébániai és káptalani iskolák egyesítéséből létrehozott intézmény ugyan papnevelő iskolának számított, de „növendékeinek nagyobb hányadából vallásos meggyőződésű, klasszikus műveltséggel rendelkező világiakat akart nevelni: nemeseket az állam, a megyék szolgálatára, polgárokat a városok vezetésére” (Horváth 1988, 53), vagyis egyfajta társadalmi elitet. Éppen ezért nem véletlen, hogy az alapító érsek a *schola maior* vezetését Pietro Illicino humanista filológusra és jogtudósra bízta, aki több évig a krakkói és a bécsi egyetemek tanára is volt.

Bár az 1500-as évek első évtizedeiben a magyarországi ellenreformációnak azért is szembesülnie kellett az osztársadalmi ellenállással, mert a katolicizmusban a magyarság a gyűlölt Habsburg uralkodói ház megtestesülését látta – vagyis Magyarországon a protestantizmus terjedésének nagyrészt az aktuális politikai érdekekkel, a rendi függetlenséggel is összefüggő okai voltak –, mégis összességében kijelenthető, hogy „jókorát ment előbbre az újraéledő katolicizmus Oláh másfél évtizedes primássága alatt. Az agg érsek éles szeme meglátta az ifjú Telegdi Miklósban, a későbbi pécsi püspökben és esztergomi érseki helytartóban a legelső kiváló magyar katolikus szellemi erőt, akit a protestánsokkal a siker reményében lehetett szembeállítani, és észrevette egyháza megújulásának legnagyobb motorikus erejét, a Jézus-társaságot” (Révész 1993, 428)

Oláh Miklós érsek 1561-ben Nagyszombatban rendházat alapíttatott a jezsuiták számára (magának, a rendalapító Loyolai Szent Ignácnak az instrukciói alapján). A jezsuiták az első néhány évben még nem kezdték meg ugyan oktató tevékenységüket, egy időre még elhagyni is kényszerültek rendházukat, de 1586-ban már nem csupán Nagyszombatra, hanem Báthory István fejedelem védnöksége alatt Erdélyben is rendházat alapíthattak. „Ettől fogva, mint mindenütt Európában, Magyarországon is ez a rend lesz az ellenreformáció szellemi vezérkara

(...) Alsóbb és magasabbfokú iskolázásuk csakhamar felvette az addig e téren messze előljárt protestánsokéval a versenyt, protestáns főúri családok most már éppen úgy kezdték küldözni fiaikat – főként a nagyobb társadalmi műveltség szerzése reményében – a jezsuita iskolákba, ahogyan néhány évtizeddel azelőtt a katolikusnak megmaradt kevés előkelő család látogattatta gyermekeivel az akkor versenytárs nélküli protestáns iskolákat.” (Révész 1993, 430)

5.2. Pázmány Péter jelentősége

Pázmány Péter (1570, Nagyvárad – 1637, Pozsony) nemcsak a magyar, hanem az európai barokk korstílus egyik legnagyobb formátumú egyháztörténeti személyisége. 1587-ben a nagyváradi református nemesi családban született Pázmány csak 1582-ben katolizált, amikor csatlakozott a jezsuita rendhez, és „személyében – későbbi prédikátori, hittudományi, bíborosi és nemzetnevelői tevékenységének tükrében – elmondható, hogy olyan klerikus lépett be a jezsuitákhoz, aki méltán testesítette meg a rendalapító által megfogalmazott emberideált.” (Farkas 2018, 50) E szerint – Szerb Antalt idézve – a katolikus egyházban „nem világtól elvonult remetékre van szükség, hanem olyanokra, akik tevékenyen szolgálják az Egyházat.” (Szerb 1997, 80) Pázmány Péter főpapi tisztségében is fontosnak tartotta nem csupán a papnevelést, hanem általában véve a keresztény nevelést is. Humanistának is tekinthetjük a korszellemet alapul véve, ugyanis „volt egyetemi tanár, tankönyvíró, hitvitázó teológus. Prédikációi is didaktikus szándékúak” (Farkas 2018, 50) Pázmány így ír erről nyomtatásban megjelent prédikációihoz szánt *A keresztyén olvasókhöz* című előszavában: „noha elmeélesítő iskolai vélekedéseket (...) írásomban nem elegyítettem: de nagy részre, amit az iskolai teológiában (...) alkalmasnak ítéltam, iskolai tanításból prédikálószékbe hoztam”. (Tarnóc 1987, 24) Pázmány Péter több prédikációjában is szól egyébként a keresztény nevelésről (pl.: *A keresztyén prédikátorok oktatása, Mint kell a keresztyén leányt nevelni*). Mindebből kitűnik, hogy Pázmány Péter sok kortársával szemben „nem engedett Magyarországon teret az erőszaknak. Prédikációkkal, személyes beszélgetésekkel hódította vissza a híveket a katolikus egyházba.” (Péter 1989, 76)

Pázmány Péter munkássága a magyar iskolatörténet szempontjából is jelentős. Pázmány ugyanis a „katolikus egyház megerősítését a katolikus iskolahálózat fejlesztésével látta megvalósíthatónak. Tevékenységének köszönhetően számos jezsuita gimnázium nyitotta meg kapuit (Győr, Sopron, Gyöngyös). Korszerűsítette a papnevelést, a nagyszombati papnevelő intézetben tudós papok képzése folyt. Pázmány fontosnak tartotta a leánynevelést is (...)

Korszerűsítette a népoktatást, s nevéhez fűződik a Nagyszombati Jezsuita Egyetem megalapítása (1635).” (Albert 2011, 41)

Már Oláh Miklós érsekségének idejében – mint fentebb kifejtettük – Nagyszombatban a jezsuiták által működtetve megújult a középkorban is jelentőséggel bíró káptalani iskola. Pázmány Péter „még Forgách érsek szolgálatában, 1614 végén, római útján járt közbe a pápánál, hogy engedélyt szerezzen a Nagyszombatban felállítandó kollégium működésére. (...) így ott az 1615-16-os tanévben megindulhatott a jezsuiták vezetése alatt az oktatás.” (Bitskey 1986, 168) ezúttal már a kor igényeinek megfelelően modern kollégiumi formában. A nagyszombati kollégiumban a kezdeti időszakban 300 növendékkel indult meg az oktatás, de tizenöt évvel később már ezer tanulója volt az intézménynek. A kollégium kétféle képzést kínált: egyrészt ott tanultak a gimnáziumi osztályok, másrészt helyet kapott benne a világi papképzés. Az intézmény rangját jelezte, hogy Pázmány két konviktust (diákothont) – külön a nemes és külön nem nemes fiatalok számára – is alapított a kollégium mellé. Tíz évvel a nagyszombati kollégium alapítása után Pázmány Péter 1626-ban Pozsonyban is megkapta az engedélyt, hogy – szintén a jezsuita rend által működtetve – iskolát nyithasson. Az új intézmény első tanéve az 1628/29-es volt. Ezzel közel azonos időben egyébként Győrben is megnyílt egy kollégium Dallos Miklós győri püspöknek köszönhetően. „Részint az érsek, részint az általa buzdított püspökök alapításai jóvoltából az elkövetkezendő években sorra létesültek a királyi országrészben a jezsuita gimnáziumok, konviktusok” (Bitskey 1986, 170).

Pázmány Péter életének utolsó éveiben is sokat tett a magyar iskolarendszerért. Máig nagy jelentőségű tette, hogy 1635-ben Nagyszombatban a korábban Oláh Miklós érsek által alapított *schola minor* és *schola maior* iskolák tradícióira is építve *universitas*-t (egyetemet) alapított (a mai ELTE jogelődje, de a Pázmány Péter Katolikus Egyetem is jogelődjének tekinti).

„Mi, Isten kegyelméből a római anyaszentegyház bíbornoka illíriai Szent Jeromos címével, Pázmány Péter, az esztergomi egyháztartomány érseke, e megye örökös főispánja, Magyarország primása, az apostoli szentszék követe (...)

Gyakorta fontolgattuk aggódva, miképpen tudnánk mind a katolikus vallást Magyarországon terjeszteni, mind pedig az igen nemes magyar nemzet érdekeit előmozdítani. A sokféle segítség között elsőnek ötlött szemünk elé, hogy egyetem alapíttassék, amelyben egyfelől a harcban elmerült nép fiai megnevesedésének, másfelől az arra alkalmasok mind az egyház vezetésében, mind az állam kormányzásában oktatást nyerhetnének. (...)

Felkértük Mutio Vitellesco tisztelendő atyát, a Jézus Társaságának általános rendfőnökét, hogy egyezzen bele a nagyszombati jezsuita kollégium egyetemmé fejlesztésébe; s annak minden gondját s irányítását a társaság magára vállalva (...) kívánja fenntartani.” (Mészáros 2003, 388)

Európában az első egyetemek a középkorban természetesen egyházi fenntartásban jöttek létre. „A legelterjedtebb vélemények szerint a legelső három egyetem sorrendben a következő. A bolognai, ami 1050 körül jön létre és a jogi oktatásáról híres. A második a párizsi, körülbelül 1170-ben, itt a filozófiai és teológiai stúdiumok számítanak kiemelkedőnek, de a kánonjog oktatása is magas színvonalon állt. Végül a harmadik a salerno 1173-ban, ahol az orvostudományokat művelték. Az egyetemek elismertségéhez pápai bulla volt kezdetben szükséges (...).” (Szuromi 2003, 154) A későbbi századokban még számos egyetem jött létre, így a Magyar Királyság területén is. „Magyarországon ez első egyetemek szintén a középkorban alakultak, követve a nyugati rendszert. Az első a pécsi egyetem, melyet Nagy Lajos magyar király alapított 1367-ben. Abban az időben a királyoknak érdeke volt, hogy egyetemet alapítsanak. Ebből kifolyólag több esetben is elrendelték az egyetemek alapítását, azonban nem mindig jártak sikerrel.” (Bejan 2021, 22)

A középkori Magyarországon hosszú távon ennek feltehetően nem voltak meg sem az infrastrukturális, sem az anyagi, sem a tudományos feltételei, ezért is jelentős a magyar művelődéstörténetben Pázmány Péter érsek alapítása.

5.3. A 16-17. századi iskolarendszer jellemzői

Kétségtelen, hogy azok a 16. századi egyháztörténeti folyamatok, amely során a három részre szakadt Magyarország területén a protestáns egyházak teret hódítottak a társadalomban, és ezáltal az oktatási rendszerben, hátrányos helyzetbe szorították az addig monopóliumot élvező katolikus egyházat. Jól mutatja ezt a hátrányt az a tény, hogy több városban a középkori katolikus káptalani és városi-plébániai iskolák protestánssá lettek: „református (később „kollégium”-nak nevezett) iskolává Debrecenben, Sárospatakon, Pápán, Gyulafehérváron, Nagyváradon, Marosvásárhelyen; evangélikus (később „líceum”-nak hívott) iskolává Sopronban, Eperjesen; unitáriussá Kolozsváron” (Mészáros 2000, 92) Mint fentebb már kifejtettük, katolikus részről a hathatós egyházfői tevékenységnek, illetve az Oláh Miklós érsek által biztosítva Magyarországon is rendházat alapító jezsuitáknak köszönhetően a 16. század közepétől iskolai központnak számított Nagyszombat, Pozsony és Győr. E városok iskolái – csakúgy, mint a protestáns iskolák – megőrizték azt a több évszázados hagyományt a 16. századra jellemző politikai és felekezeti széttagoltság ellenére is, amely az iskolarendszer már korábban kifejtett hármasságát jelentette. Eszerint az alsó szinten az elemi ismereteket sajátíthatták el a tanulók, a második szinten a latin grammatikát, míg a harmadik szinten a klasszikus szerzőket tanulmányozhatták a növendékek.

Mindhárom városban az iskolaalapítások háttérében politikai szempontból egy 1548-as, már a tridenti zsinat szellemében születő törvény állt. A Pozsonyban 1548-ban összeült országgyűlés határozata szerint a katolikus püspökségek törvényi felhatalmazást kaptak „a helyi iskolák újjászervezésére, illetőleg újak alapítására, valamint tanáraik ellátására” (Mészáros 2000, 93) Mindezzel együtt kijelenthető, hogy az 1500-as évek első évtizedeiben „az állam még nem lépett be az oktatás közvetlen szereplői közé, azonban a felekezeti iskolarendszer ekkor formálódott ki, amelyben egyrészt tovább éltek a középkori oktatás intézménytípusai és hagyományai, másrészt modernebbé vált az oktatás tartalma, céljai és módszerei.” (Pusztai 2004, 68)

A modernizáció egyik jellemzője a későbbi évszázadokban elterjedő *népiskolák* intézményrendszere volt. Oláh Miklós érsek az 1560-ban Nagyszombatban összehívott zsinaton rendelkezett az új iskolatípus létrehozásáról.

„Elrendeljük, hogy egyházmegyénk minden plébániáján, ahol a község, vagy maguk a lakosok – saját vagy a szomszédos egyházak vagy falvak pénzéből és járandóságaiból – képesek eltartani, legyenek katolikus, tisztos és alkalmas iskolamesterek, olyanok, akik a római anyaszentegyházzal és a mi esztergomi egyházunkkal a hit ügyében és dogmaiban, az egyházi tanításban egyetértenek.

Ők tanítsák a gyermekeknek a betűismeret első elemeit; ismerjék – ha lehetséges – a templomi szolgálathoz szükséges egyházi énekeket; értsenek az írásbeliség mesterségéhez is, s oktassák jó tudományokra azokat, akik alkalmasak ilyen tanulmányokra. (...)

Inteni kell azonban a tanítókat, gondosan ellenőrizve őket, nehogy valamiféle téves tanítást vigyenek be az iskolába az erkölcsökről vagy az egyház dogmáiról, az anyaszentegyház tanítása sértetlen legyen. Óvakodjanak attól, hogy oktatás közben vagy máskor gyermekek maximális befogadóképességét meghaladó, ostoba és haszontalan problémákkal foglalkozzanak, ezek nemcsak hogy nem fejlesztik a még igen zseme és érlelődő értelmi képességeket, hanem azokat teljesen megzavarják, sőt biztosan megsemmisítik.” (Részlet a rendelkezésből, Mészáros 2003, 361)¹³

A zsinat célja ezzel az volt, hogy a katolikus iskolarendszer kereteiben írásra és olvasásra, de ezen túlmenően a jó erkölcsre, a katolikus liturgia szabályaira tanítsa a fiatalokat származástól és nemtől függetlenül (!). Ez az iskolatípus a magyar iskolarendszer alapvető eleme lett egészen 1948-ig. A népiskolai tanítókat a zsinati rendelkezés alapján a helyi katolikus plébániáknak kellett alkalmazni. A tanító feladata volt, „hogy mindegyik tanulóját a hitbeli, erkölcsi és állapotbeli ismeretek elemeire megtanítsa. (...) Ezt az oktatást a katekizmus alapján

¹³ Mészáros István fordítása. Forrás: Péterfy Károly: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae*. Pozsony, 1742. 111-112. p.

végezze a tanító. (...) [Továbbá] hogy összes tanulói ismerjék a templomi szolgálathoz szükséges egyházi énekeket.” (Mészáros 2000, 96)

Érdeemes kitérnünk a korabeli magyarországi elemi iskolákban használatos tankönyvekre. Szintén Oláh Miklós érsek nevéhez fűződik annak a magyar nyelvű katolikus katekizmusnak a kinyomtatása, melyet Telegdi Miklós nagyszombati tanár fordított le Petrus Canisius jezsuita szerzetes latin nyelven írt katekizmusából (*A keresztyénségnek fundametumairól való rövid könyvecske, ki a szent írásnak külön-különbhelyeiből kérdés és felelésképpen irattatott, Urunk születése után 1562. esztendőben*). A latinból magyar nyelvre fordított olvasást tanító könyvek első generációja is ezekben az évtizedekben jelent meg követve a latin nyelvkönyvek tematikáját, mely szerint a betűk felsorolása, majd a mássalhangzók és magánhangzók összeolvasása, ezt követően a szótagokra bontott szószerkezetek és mondatok, végül az összefüggő szövege olvasása volt az elsajátítandó cél. „Az első magyar katolikus ábécéskönyvnek csupán a címét ismerjük. Aegidius Adler bécsi nyomdász 1551-ben jelentette a bécsi érseknek, hogy már második kiadásban nyomtatta ki a *Hungarische Pente Tafel* című könyvet, amelynek szerzője az esztergomi érsek titkára, Petrus Literatus.” (Mészáros 2000, 97)

A korszakban Nagyszombathoz hasonlóan jelentős – a káptalani és a városi plébániai iskola összevonásával létrejött – intézmények alakultak Győrben és Pozsonyban. Előbbiben „különösen magasra emelkedett a diákok száma 1549-től, amikor egy Itáliából jött humanista iskolarektor magyarázata alatt folyt az ókori klasszikus szerzők műveinek tanulmányozása. A tanulók között ekkor már ott voltak a török hódoltsági területekről idejött fiatalok is.” (Mészáros 2000, 99) Utóbbiban 1557-től Arnoldus Gerardus volt az iskolarektor, aki tanított Bécsben is latin-görög filológiát, és kifejezetten Oláh Miklós érsek invitálására vállalta el a pozsonyi iskola vezetését. A pozsonyi intézményben egyébként – csakúgy, mint a győriben és a nagyszombatiban – már szintén nem csupán a nemesi származású növendékek tanulhattak. Jól mutatja a korabeli katolikus egyház társadalmi reformtörekvéseit, hogy „1558-ban Mucha Pál, a pozsonyi káptalan kanonokja 40 aranyat adott az iskolának, segélyezés céljából.” (Mészáros 2000, 99)

A 17. században a nagyszombati, győri és pozsonyi katolikus iskolákat már számos városban követték újabb jezsuita iskolaalapítások. A rend új gimnáziumokat alapított 1633-ban Komáromban, 1634-ben Szatmárban, 1636-ban Sopronban és Ungváron, majd Pázmány Péter érsek halála után 1649-ben Besztercebányán, 1655-ben Trencsénben, valamint 1662-ben Sárospatakon. (Mészáros 2000) Jól látszik a városok felsorolásából, hogy a katolikus egyház főleg a királyi Magyarországon tudta hatékonyan alkalmazni a Ratio Studiorum tanrendjét, az

Erdélyi fejedelemség területén már nagyobb akadályba ütközött mindez a protestáns egyházakat – az 1568-as tordai határozat ellenére is – jelentősebben támogató erdélyi fejedelmeknek köszönhetően. Mindemellett azonban megjegyzendő, hogy a Báthory István fejedelem halála után Erdélyből kitiltott jezsuiták (1586) hamar – már 1593-ban új gimnáziumot alapíthattak Székelyudvarhelyen. Sajnos ezt újabb kitiltás követte annak ellenére, hogy Bethlen Gábor fejedelem (1613-1629) tisztelte és nagyra tartotta a Ratio Studiorum tanügyi elveit. Jól mutatja ezt a fejedelem egyik 1621-ben Alvinczi Péter kassai református prédikátornak írt levele:

„Parancsoljon gyakorta Kegyelmed Károlinak, az gyermekét tanítsa szorgalmasan és ne magyar [protestáns] scholákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum exerceálja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó rhetor, orator, eloquens, ha adatik. Az Kékedi öccsét az jezsuiták immár rhetoricában promoveálták volt, de nem akart pápistává lenni (...) Ha az gyermeket attól nem félténém [hogy katolikussá lesz], jesuitával taníthatnám...” (közli Molnár 1881, 583)

A levélből kitűnik, hogy maga a fejedelem is elismeri a jezsuita iskolák jelentőségét az oktatás területén, jól kivehető, hogy a protestáns iskolákat – nyilvánvaló túlzással – hitványnak nevezi, mégis a jezsuita rendnél szerencsésebb volt a ferences rend, ugyanis az 1630-ban a csíksomlyói kolostori iskola mellett a ferencesek 1669-ben gimnáziumot is alapíthattak, majd 1696-ban Kézdivásárhelyen is ferences gimnázium kezdhette meg működését.

A 17. század elején a jezsuita után megalakult egy másik szerzetesrend is, amely egész tevékenységének középpontjába az oktatást helyezte. 1621-ben hagyta jóvá egy jezsuita szerzetesből lett pápa, XV. Gergely (1621-1623) a Kalazanci Szent József által alapított piarista (Kegyestanító) rendet. Ezután nagyon hamar elterjedt a rend egész Európában, szerte a kontinensen sorra nyitották iskoláikat, kollégiumaikat és rendházaikat. Az első piarista rendházat Magyarországon 1642-ben alapította 18 rendtag, majd 1643-ban első iskolájukat Podolinban. Ezt az alapítást követte a felvidéken Privigye (1666), Szepesbélán (1674), Breznóbánya (1675) és Pozsonyszentgyörgy (1685) piarista iskoláinak megnyitása. A magyarországi piarista intézményekben – hasonlóan a többi európai piarista iskolához – lényegében a jezsuita rend által kidolgozott központi tanterv, a Ratio Studiorum előírásait követték, de nagyobb hangsúlyt fektettek intézményeikben a gyakorlati célú matematika oktatására.

Nehéz lenne megmondani, hogy a reformáció és ellenreformáció korában a magyar nyelvterületen összesen hány iskola működött. Azért ütközünk ezzel kapcsolatban

nehézségekbe, mert amíg a protestáns iskolák alapítása és működése viszonylag jól dokumentált, addig a katolikus iskolákról mindez már nem állítható. A 18. századból maradtak ránk összeírások a működő iskolákról ugyan, de azok hitelessége megkérdőjelezhető. A 16-17. századból hozzávetőlegesen kétszáz iskoláról tudunk, amiknek „háromnegyede protestáns intézet, melyeknek különben történeti múltját fiai jóval több szorgalommal igyekeztek felkutatni, mint a magukét a katolikusok. Biztosra vehető, hogy korszakunkban [a 16-17. században] az iskolák száma a róluk nekünk megmaradt írott emlékekkel nem azonosítható. (Balassa 1993, 458) Tehát ez még további kutatásokat igényel.

6. Összegzés

Elmondható, hogy „a katolikus megújulástól az erőszakos ellenreformációig húzódott egy egységes művelődéstörténeti folyamat. Ezen belül a kezdeményezés hol a katolicizmusnál, hol a protestantizmusnál volt. Hol meghaladta egyik a másikat, hol kívülről hatottak egymásra.” (Péter 1989, 79) A könyvnyomtatást például, mint a hitterjesztés eszközét a protestáns egyházak ismerték fel először, hiszen ez a 15. századi technikai újítás jól szolgált a *Sola Scriptura* elvét. Azonban csakhamar felismerte ugyanezt a tényt a pápai udvar is, és a 16. század második felében már a katolikus egyház is kiaknázta a könyvnyomtatás lehetőségeit az ellenreformációban.

A magyar iskolaügyet a 16-17. században nem csak az befolyásolta, hogy a korszak egyháztörténeti szempontból egész Európában fordulópontot jelentett a felekezeti küzdelmek kialakulása, elmélyülése, és a középkori társadalmi szerkezetre épülő iskolarendszer megszűnése miatt, hanem az is, hogy az ország három részre szakadásának okán olyan politikai-felekezeti, sőt hadászati keretek között kellett a magyar katolikus egyháznak felépítenie egy működő intézményrendszert, amely egyrészt megfelelt a kor igényeinek, másrészt felvehetette a versenyt a korszak protestáns vezetésű intézményeivel. Elmondható ugyan, hogy a török hódoltság következtében püspöki székhelyeket kellett áthelyezni – és ez (is) nehezítette az iskolaügyet –, de a királyi Magyarország területén a katolikus egyház maga mögött tudhatta az uralkodói hatalom támogatását. De ezzel egyben az is jellemző volt, hogy „az uralkodók politikai érdekei a katolikus egyház vallási célkitűzéseivel nem mindig álltak összhangban, e két erősség — az udvar és az egyház — között a monarchia végleges felbomlásáig és a magyar trón elvesztéséig sűrűn támadtak feszültségek és problémák, néha súlyosabbak, máskor apróbbak” (Adriányi 1989, 12) Ez a megállapítás még árnyaltabbá teszi Oláh Miklós, Forgách Ferenc és Pázmány Péter érsekek tevékenységét, hiszen rámutat arra a tényre, hogy a 16-17. századi magyar katolikus egyházfők iskolaalapítási ténykedése nem csupán egyházi, hanem egyben nemzeti szempontból is jelentős volt. Pázmány érdeme például, hogy „csakhamar felismerte, hogy a katolikus egyház ügye nem menthető meg az erőszakos rekatolizáció eszközei bevetésével, a mindenki ellen egyidejűleg folytatott harccal (a rendekkel és az udvarral való hadakozással), hanem immár csakis a trienti reformzsinat szellemében: belső megújulás által.” (Adriányi 1989, 16)

Végezetül leszögezhetjük, hogy a protestánsok és a római egyház klérusa – még ha egymás ellenében is – a jobbítás, a megújulás szándékát szem előtt tartva léptek fel, mivel a „rég és az új hit követői egyaránt – bár teljesen eltérő módon – a régi egyház megreformálása

után egy új, jobb egyház minden keresztényt átfogó egységét remélték.” (Tóth 2003, 129) Összességében megfontolandó – bár némileg túlzottan politikai megközelítésű – Nagy Péter Tibor állítása is, miszerint a „magyar ellenreformációs, illetve katolizáló tendenciáiban az iskolaügy éppen azért jutott óriási jelentőségre, mert ez – néhány véres eseményt leszámítva – közel sem volt olyan erőszakos, mint a többi Habsburg tartományban. Az európai koalíció által felszabadított, még mindig hatalmas Török Birodalom határán fekvő, kompromisszumos szatmári békével pacifikált Magyarországon rendőri, bírói, katonai eszközökkel nem lehetett küzdeni a protestánsok ellen: az iskolák megszerzése, illetve autonómiájuk korlátozása éppen ezért vált a Habsburg hatalom egyik legfontosabb céljává. A másik oldalon pedig az iskolák védelmezése minden befolyástól és változástól a konzervatív protestáns egyházi vezetés hatalmát legitimálta.” (Nagy 2012, 19-20)

Felhasznált irodalom

- Adriányi, Gabriel (1989): Ellenreformáció vagy katolikus megújulás? A katolikus reform útja Magyarországon a 17. században. In: Theologiai Szemle, 1989. 32. évf. 1. sz. 12-18 p.
- Albert B. Gábor (2011): A nevelés történeti és elméleti alapjai. (egyetemi jegyzet). Kaposvár: Kaposvári Egyetem, 107p.
- Balassa Brúnó (1993): Iskolai művelődés. In: Domanovszky Sándor (szerk.): A kereszténység védőbástyája. (Magyar művelődéstörténet, 3. kötet). Budapest: Babits Kiadó, 664p.
- Bartók Tibor SJ. (2015): Claudio Acquaviva generális hatása a jezsuita rend identitására. In: Sapientiana, 2015. 8. évf. 2. sz. 82-102. p.
- Bejan Tópsi Valentin (2021): A katolikus nevelés kánoni, állami és konkordatárius jog szerinti szabályozása. [Doktori disszertáció – Konzulens: Prof. Dr. Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem.]. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 261p.
- Bernhard Zsigmond S. J. (1913): Mi a jezsuita rend? A Jézustársaság rövid ismertetése. Budapest: Apostol Nyomda, 71 p.
- Bitskey István (1986): Pázmány Péter. Budapest: Gondolat, 227p.
- Callow, Simon (2014): Isten árulói: reformáció és ellenreformáció Angliában. In: Valóság, 2014. 57. évf. 8. sz. 112-114. p.
- Csóka Lajos (1940): A katolikus megújulás kora. In: Bangha Béla - Ijjas Antal (szerk.): A keresztény egyház története VII. kötet. Budapest: Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1940. 270p.
- Diós István, Viczián János (szerk.): Magyar Katolikus Lexikon. In: a Magyar Katolikus Egyház honlapja. [online] Budapest: Szent István Társulat, 1980-2003. [2023. 03. 02.] >URL: <http://lexikon.katolikus.hu/A/augsburgi%20vall%C3%A1sb%C3%A9ke.html>
- Farkas Gábor: Dicsérjelek örök Isten. A 'kegyelem' jelentésű szavak a 17. századi unitárius egyházi és világi költészetben. In: Partium, 2010. 19. évf. 2. sz. 17-24. p.
- Farkas Gábor (2018): Nevelni a közösséget. Pázmány Péter: Az utolsó ítéletnek rettenetességéről című prédikációjáról. In: Farkas Gábor: A megtalálás öröme (portrék, recenziók, tanulmányok). Budapest: Magyar Napló, 117p.
- Fináczy Ernő (1926): A középkori nevelés története. (Benedictus: Regula.) Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 333p.
- Gárdonyi Máté: A katolikus egyház tridenti reformja. Egyetemi jegyzet. 23p. forrás: https://htk.ppke.hu/uploads/File/2019_20-1/A_katolikus_egyhaz_tridenti_reformja.pdf (letöltve: 2022. 10. 27.)

- Gergely Jenő (1982): A pápaság története. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 457 p.
- Gergely Jenő, Kardos József, Rottler Ferenc (1997): Az egyházak Magyarországon. Szent Istvántól napjainkig. Budapest: Korona Kiadó, 250p.
- Gyenis András SJ. (1935): A jezsuita rend generálisai. Életrajzi és rendtörténeti vázlatok. Budapest: Jézus Társasága Kiadása, 96p.
- Jedin, Hubert (1946): Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumsbetrachtung über das Trienter Konzil. Luzern, 796p.
- Kálvin János (1909): A Tridenti zsinat határozatainak cáfolata. [1547]. Fordította: Rábold Gusztáv. Pápa: Főiskolai Könyvnyomda, 192p.
- Kéri Katalin (1996): Neveléstörténeti vázlatok. Pécs-Budapest: ORFK Oktatási és Kiképző Központ, 23p.
- Melichár Kálmán (1932): A zsinatok. Budapest: Szent István Társulat, 164p.
- Mészáros István (2000): A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Budapest: Szent István Társulat, 348p.
- Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla (szerk.) (2003): Neveléstörténet. Szöveggyűjtemény. I. kötet. Budapest: Osiris Kiadó, 533p.
- Moisset, Jean-Pierre (2012): A katolicizmus története. [Cseke Ákos, Désfalvi-Tóth András ford.]. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 422p.
- Molnár Aladár (1881): A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 612p.
- Nagy Péter Tibor (2012): Oktatás, -történet, -szociológia. Veszprém: Iskolakultúra, 146p.
- Nemes György (2009): A trienti zsinat (1545-1563) szerepe az erkölcszociológia fejlődésében. In: Tarjányi Zoltán (szerk.): Erkölcszociológiai tanulmányok 9. Budapest: JEL Könyvkiadó, 156p.
- Nemes Ödön SJ. (2008): Lelkiségtudomány. A gyulafehérvári papnövendékek spirituálisai. Szeged: Szegedi Hittudományi Főiskola, 57p.
- O'Malley, John W. (2014): The Jesuits. A History from Ignatius to the Present. London: Rowman & Littlefield, 139p.
- Péter Katalin (1989): A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. In: Világtörténet, 1989. 11. évf. 2. sz. 72-79. p.
- Péter Katalin (1991): A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. (Előadás. Elhangzott 1990. szeptemberében Gazzada-ban a „*Storia religiosa dell'Ungheria*” című konferencián.) In: Somorjai Ádám, Zombori István (szerk.): A katolikus egyház

- Magyarországon. Budapest: Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága, 160p.
- Pukánszky Béla, Németh András (1996): Neveléstörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 676p.
- Pulinka Ágnes (2015): Loyolai Szent Ignác tanuláselmélete. In: Vezetéstudomány, 2015. 46. évf. 5. sz. 34-44. p.
- Pusztai Gabriella (2004): Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón. Budapest: Gondolat Kiadó, 303p.
- Rahner, Hugo SJ. (2006): Loyolai Szent Ignác [1955]. In: Loyolai Szent Ignác: Lelkigyakorlatok. (Szendrei József ford.) Kecskemét: Korda Kiadó, 75. p.
- Révész Imre (1993): Reformáció és ellenreformáció. In: Domanovszky Sándor (szerk.): A kereszténység védőbástyája. (Magyar művelődéstörténet, 3. kötet). Budapest: Babits Kiadó, 664p.
- Szántó Konrád (1988): A katolikus egyház története. II. kötet (2. kiadás). Budapest: Ecclesia, 935p.
- Szerb Antal (1997): Magyar irodalomtörténet [1934]. Budapest: Magvető, 530p.
- Szuromi Szabolcs Anzelm (2003): Egyházi intézménytörténet. Budapest: Szent István Társulat, 236p.
- Tarnóc Márton (szerk.) (1987): Pázmány Péter prédikációi. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 397p.
- Tóth István György (2003): A katolikus megújulás ellentmondásai I. Ferdinánd uralma alatt. In: Történelmi Szemle, 2003. 45. évf. 1-2. sz. 129-138. p.
- Török József (2000): A katolikus egyház és liturgia Magyarországon. A kezdetektől a 19. század végéig. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 178p.
- Varga Domokos, Vekerdi László (1985): A világ kereke. Az ember útja az őskortól az újkorig. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 303p.
- Varga Szabolcs (2019): A lutheri reformáció és a katolikus megújulás. In: Dévényi Anna, Forgó András, Gözsy Zoltán (szerk.): Az abszolutizmus kora. Pécs: Kronosz Kiadó, 150p.
- Vincze Eszter Beáta (2009): Hogyan nevel Pázmány Péter? Pázmány Péter három prédikációjának retorikai és szövegtani vizsgálata. TDK-dolgozat. (Témavezető: Dr. Fazakas Emese). Babes-Bolyai Tudományegyetem BTK, Kolozsvár, 54p.